

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
Кафедра психології

На правах рукопису

ЗЛАТОВЕЦЬКА АННА ВАСИЛІВНА

СИТУАЦІЙНІ ТА ІНДИВІДУАЛЬНО-ОСОБИСТІСНІ
ДЕТЕРМІНАНТИ АГРЕСИВНИХ ПРОЯВІВ ОСОБИСТОСТІ В
СИТУАЦІЇ ПРОВОКУВАННЯ АГРЕСІЇ

Спеціальність 053 Психологія
(код) (назва спеціальності)
Освітня програма Психологія
Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра

Науковий керівник
**Пріснякова Людмила
Макарівна,**
кандидат психологічних наук,
доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ
Протокол засідання кафедри психології
№ 7 від 26.12.2024
Завідувач кафедри психології
Людмила ПРИСНЯКОВА
(підпис) (Ім'я ПРІЗВИЩЕ)

Нормоконтроль Наталія СЕРГІЄНКО

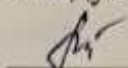
Дніпро, 2025

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ**

Кафедра психології
Освітній ступінь магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма «Психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри психології

 Людмила ПРИСНЯКОВА

12 лютого 2025 року

**ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ
ЗЛАТОВЕЦЬКА АННА ВАСИЛІВНА**

1. Тема роботи: «Ситуаційні та індивідуально-особистісні детермінанти агресивних проявів особистості в ситуації провокування агресії».

2. Науковий керівник роботи: Пріснякова Людмила Макарівна, кандидат психологічних наук, доцент.

Затверджені наказом вищого навчального закладу від «19» вересня 2024 року №87-02.

3. Термін подання роботи на кафедру: 12.02.2025 р.

4. Мета кваліфікаційної роботи: вивчити особливості взаємозв'язку та структури психологічних детермінант агресивних проявів особистості з врахуванням статевих відмінностей.

5. Завдання кваліфікаційної роботи:

1. На основі теоретичного аналізу проблеми агресивних проявів особистості, їх функціонального призначення, аналізу підходів до розв'язання проблеми ролі психологічних чинників поведінкових проявів визначити схему

та напрямок дослідження психологічних детермінант агресивних проявів особистості.

2. Розробити методичний інструментарій та підібрати систему методичних процедур, адекватних меті дослідження.

3. Розкрити залежність агресивних проявів особистості від ситуаційної детермінанти – статі особи, що провокує агресію.

4. Виявити структуру індивідуально-особистісних детермінант агресивних проявів.

5. Визначити статеві відмінності в структурі індивідуально-особистісних детермінант агресивних проявів.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Термін виконання етапів роботи	Примітка
1.	Вступ	жовтень	виконано
2.	I Розділ	листопад	виконано
3.	II Розділ	грудень-січень	виконано
4.	Робота в цілому	лютий	виконано

Науковий керівник _____ Людмила ПРИСНЯКОВА

(підпис)

Здобувач вищої освіти _____ Анна ЗЛАТОВЕЦЬКА

(підпис)

Дата видавання завдання 24. 7. 2024

АНОТАЦІЯ

Кваліфікаційна робота присвячена дослідженню агресивної поведінки особистості, зокрема взаємозв'язку ситуаційних і індивідуально-особистісних детермінант. Агресія розглядається як складне психологічне явище, що формується під впливом соціальних, психологічних та біологічних факторів. Вона може проявлятися у фізичній, вербальній, непрямій формах, а також у вигляді ворожості. У роботі проаналізовано розвиток теорій агресії, включаючи концепції Фрейда, Бандури та сучасних когнітивних підходів. Особливу увагу приділено аналізу статевих відмінностей у проявах агресії та впливу ситуаційних провокацій. Дослідження враховує сучасні наукові підходи, які наголошують на значущості емоційної регуляції, імпульсивності та соціального контексту у визначенні інтенсивності та форми агресивної поведінки.

Об'єктом дослідження стали агресивні прояви особистості, що виникають у контексті професійного стресу та соціальних взаємодій. Предметом дослідження є вплив ситуаційних факторів, таких як провокаційні ситуації, та індивідуально-особистісних характеристик, зокрема імпульсивності, емоційної регуляції, на інтенсивність і форми агресивної поведінки. Основна мета роботи – вивчити особливості взаємозв'язку та структури психологічних детермінант агресивних проявів особистості з врахуванням статевих відмінностей.

У дослідженні взяли участь 115 чоловіків віком від 26 до 36 років, які працюють у сфері охоронних послуг. Використано комплекс методів: опитувальник Басса-Дарки, методика Сонді, тест Люшера, АКЦЕНТ 2-90, 16-факторний особистісний опитувальник Кеттелла. Результати оброблено методами кореляційного, факторного і дисперсійного аналізу.

Результати дослідження свідчать, що імпульсивність, тривожність та низький рівень самоконтролю є основними предикторами агресивної поведінки. Учасники з високим рівнем імпульсивності частіше демонстрували

фізичну агресію, тоді як низький рівень самоконтролю корелював із вербальною агресією ($r = 0,62$, $p < 0,01$). Ситуаційні провокації, такі як несправедливість чи соціальні конфлікти, значно підвищували інтенсивність агресивної реакції, зокрема фізичної ($r = 0,68$, $p < 0,01$). Крім того, статеві відмінності виявилися ключовими у виборі форми агресії: чоловіки демонстрували переважно фізичну агресію, яка була зумовлена впливом соціального статусу та професійних умов, тоді як жінки частіше проявляли вербальну агресію, пов'язану з емоційними конфліктами.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному підході до вивчення агресії як поведінкового явища, зокрема в поглибленому аналізі зв'язку між індивідуально-особистісними та ситуаційними чинниками.

Практичне значення роботи полягає в розробці рекомендацій для психопрофілактичних програм і тренінгів з управління агресією.

Ключові слова: агресія, ситуаційні детермінанти, особистісні характеристики, тривожність, психопрофілактика.

ANNOTATION

The thesis is devoted to the study of aggressive behavior of an individual, in particular the relationship between situational and individual-personal determinants. Aggression is considered a complex psychological phenomenon that is formed under the influence of social, psychological and biological factors. It can manifest itself in physical, verbal, indirect forms, as well as in the form of hostility. The paper analyzes the development of theories of aggression, including the concepts of Freud, Bandura and modern cognitive approaches. Particular attention is paid to the analysis of gender differences in aggression and the impact of situational provocations. The study takes into account modern scientific approaches that emphasize the importance of emotional regulation, impulsivity and social context in determining the intensity and form of aggressive behavior.

The object of the study is aggressive personality manifestations arising in the context of professional stress and social interactions. The subject of the study is the influence of situational factors, such as provocative situations, and individual and personal characteristics, in particular impulsivity, emotional regulation, on the intensity and forms of aggressive behavior. The main purpose of the study is to investigate the peculiarities of the relationship and structure of psychological determinants of aggressive personality manifestations, taking into account gender differences.

The study involved 115 men aged 26 to 36 working in the security services sector. A set of methods was used: the Bass-Darkey questionnaire, the Sondi method, the Luscher test, the ACCENT 2-90, and the 16-factor Cattell personality inventory. The results were processed by correlation, factor and variance analysis.

The results of the study show that impulsivity, anxiety, and low self-control are the main predictors of aggressive behavior. Participants with high levels of impulsivity were more likely to demonstrate physical aggression, while low levels of self-control correlated with verbal aggression ($r = 0.62$, $p < 0.01$). Situational provocations, such as injustice or social conflict, significantly increased the intensity

of aggressive reactions, including physical aggression ($r = 0.68$, $p < 0.01$). In addition, gender differences proved to be key in the choice of aggression: men demonstrated mostly physical aggression, which was due to the influence of social status and professional conditions, while women more often showed verbal aggression associated with emotional conflicts.

The scientific novelty of the work lies in a comprehensive approach to the study of aggression as a behavioral phenomenon, in particular, in an in-depth analysis of the relationship between individual and situational factors.

The practical significance of the work is to develop recommendations for psychoprophylactic programs and trainings on aggression management.

Keywords: aggression, situational determinants, personal characteristics, anxiety, psychoprophylaxis.

ЗМІСТ

ВСТУП	9
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ	14
1.1. Феномен агресії як об'єкт психологічного аналізу.....	14
1.2. Особистісно-ситуаційні детермінанти агресивної поведінки людини.....	34
1.3. Співвідношення константного й варіабельного у перебігу агресивної поведінки особистості	42
Висновки до розділу 1	
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ТА ЗАСОБИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	55
2.1. Загальна процедура та методи дослідження	55
2.2. Аналіз та порівняльна характеристика отриманих результатів	62
2.3. Поведінкові кореляти агресивної поведінки та їх інтерпретація	87
ВИСНОВКИ	117
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ	119

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Прояви агресії, зокрема вербальної, в дитячих, учбових закладах, в повсякденному житті як дітей, так і дорослих є проблемою, яка все більше хвилює теоретиків і практиків. Надто агресивні люди, дорослі чи діти, чоловіки чи жінки, мають тенденцію до різних проявів антисоціальної поведінки. Зниження цінності людського життя, поширення бездуховності, непояснювальна жорстокість – одна з характеристик нашого суспільства.

Інтерес психологів до проблеми агресії обумовлений необхідністю формування вмінь людини регулювати власні емоційні реакції, керувати ними, що важливо, як для психічного, так і для фізичного здоров'я людини в контексті проблеми попередження стресових станів, агресії як наслідку низького рівня сформованості “емоційної культури”. За даними зарубіжних вчених, в багатьох суспільствах різні форми соціального стресу підвищують кількість пов'язаних з насиллям злочинів.

Людина під час навчання, відпочинку, у процесі трудової діяльності стикається з комплексом соціальних та біологічних факторів. Важливе місце серед них займають психотравмуючі чинники. Фізичне здоров'я великою мірою залежить від душевного стану людини, врівноваженості почуттів, подолання емоційних конфліктів тощо. Визначальним моментом виникнення жорстокості, агресії людей є соціальні фактори.

Аналіз сутності явища агресії, особливостей агресивних проявів залежно від ситуаційних та індивідуально-особистісних детермінант дає можливість зрозуміти психологічні особливості агресивної поведінки особистості, сприяє прогнозуванню проявів агресії у конфліктних обставинах, а також розробці ефективних засобів психокорекційної роботи з метою попередження агресивності особистості.

В зарубіжній та вітчизняній психологічній літературі аналізуються особливості критичних ситуацій та емоційні переживання, спричинені

впливом цих ситуацій на людину (А. Г. Амбрумова; О. Г. Антонова-Турченко; Н. М. Ануфрієва; О. І. Донцов, Т. А. Полозова; О. А. Донченко, Т. М. Титаренко; А. В. Калуєв; Т. С. Кириленко; А. Б. Коваленко, І. О. Вахоцька; Е. Л. Носенко, М. В. Нестеренко; Е. Л. Носенко, А. І. Чоботарь, О. Б. Елькінбард; Г. Сельє; R. S. Lazarus; P.A. Resick; S. Rosencweigg та ін.). Підкреслюється, що імпульсивні (чи експресивні) прояви агресії людини часто є реакціями на певні особливості ситуації.

Розвиток єдиного підходу до розкриття сутності поняття “агресії” передбачає необхідність виділення та розуміння різних статусів агресії: агресії як психічного стану, агресії як властивості особистості, агресії як об’єкту потреби та агресії як поведінкового прояву. Стимулювання агресії, агресію, гнів, ворожість і агресивність необхідно розглядати як окремі, різні, хоча і взаємопов’язані феномени.

В науці поки ще не існує загальноприйнятої теорії агресії. Як зазначає А. О. Реан, жодна з концепцій з цієї проблематики не може поки претендувати за своїм пояснювальним потенціалом на вичерпне пояснення агресивної поведінки людини. Тому необхідно поглиблювати теоретичні уявлення про природу агресивних проявів.

Предметом дискусій останніх років стали відмінності в проявах агресії у представників обох статей. Вказується, що відмінності в агресивній поведінці в цілому між чоловіками та жінками остаточно не з’ясовані. Статистикою показано, що жінки значно частіше стають жертвами подружнього насилля та сексуальної агресії. Важливого значення набувають дослідження обумовленості агресії статевими характеристиками об’єкта провокації.

Деякі дослідники стверджують, що реакції людей в значній мірі обумовлені ситуаційними факторами. Інші вчені зазначають, що особистісні фактори відіграють важливу роль в багатьох моделях поведінки, в число яких входить і агресія.

На нашу думку, для розуміння і прогнозування агресивної поведінки необхідно враховувати як ситуаційні, так і індивідуально-особистісні чинники, що дозволяє працювати за схемою “ситуація – особистість – реакція”.

Об’єкт дослідження: агресивні прояви особистості.

Предмет дослідження: ситуаційні та індивідуально-особистісні детермінанти агресивних проявів особистості в ситуації провокування агресії.

Мета дослідження – вивчити особливості взаємозв’язку та структури психологічних детермінант агресивних проявів особистості з врахуванням статевих відмінностей.

Завдання дослідження. Для досягнення поставленої мети були конкретизовані завдання:

1. На основі теоретичного аналізу проблеми агресивних проявів особистості, їх функціонального призначення, аналізу підходів до розв’язання проблеми ролі психологічних чинників поведінкових проявів визначити схему та напрямок дослідження психологічних детермінант агресивних проявів особистості.

2. Розробити методичний інструментарій та підібрати систему методичних процедур, адекватних меті дослідження.

3. Розкрити залежність агресивних проявів особистості від ситуаційної детермінанти – статі особи, що провокує агресію.

4. Виявити структуру індивідуально-особистісних детермінант агресивних проявів.

5. Визначити статеві відмінності в структурі індивідуально-особистісних детермінант агресивних проявів.

Для вирішення поставлених завдань використовувався комплекс **методів:** емпіричні методи (тестування та опитування), статистичні методи обробки даних (кореляційний, факторний, однофакторний дисперсійний аналізи, критерій Хі-квадрат Пірсона), якісний метод обробки даних (аналіз і

синтез отриманих даних, їх систематизація та порівняння з результатами інших досліджень).

Тестування здійснювалось за методиками, спрямованими на діагностику широкого спектру індивідуально-психологічних характеристик (рівня вираженості агресивних та ворожих реакцій, властивостей особистості, міжособистісних відносин, самоактуалізації особистості).

Особливості прийняття функцій власної агресії та способи реагування на провокацію агресії досліджувалися за допомогою опитування та розробленої дослідницької анкети.

Наукова новизна результатів дослідження полягає: в подальшому аналізі феноменів агресії, агресивності та ворожості; в поглибленні систематизації функціонального призначення агресивних проявів за знаком функцій: позитивні, негативні та амбівалентні; у вивченні з загально-психологічних позицій індивідуально-особистісних (особистісних властивостей, особливостей міжособистісних стосунків, особливостей прагнення до самоактуалізації, статевих відмінностей) та ситуаційних (стать особи, що провокує агресію) чинників, що обумовлюють надання переваги агресивним способам поведінки;

Теоретичне значення полягає у розширенні знань про особливості проявів вербальної агресії особистості залежно від ситуаційної та індивідуально-особистісних детермінант, про статеві особливості в прийнятті функцій власної агресії, що, в свою чергу, створює можливість найбільш повно відтворити уявлення про агресію як психологічне явище, зрозуміти психологічні особливості проявів вербальної агресії.

Практична цінність роботи полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані у процесі подальшої розробки проблем агресії. Зміст теоретичної і практичної частин роботи може бути використаний в процесі читання лекцій та спецкурсів з психології.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Феномен агресії як об'єкт психологічного аналізу

Строкатість виявів агресивної поведінки людини є однією з основних причин того, що у психологічній науці донині відсутнє загальноприйняте тлумачення цього феномену. Водночас для побудови несутеречливої картини досліджуваного явища необхідно чітко визначити не лише обсяг понять “агресія”, “агресивність”, “агресивна поведінка”, але й простір ситуацій, які зумовлюють виникнення агресивної поведінки.

Для осмислення феноменології людської агресивності необхідно, насамперед, уточнити смисл та значення поняття „агресія”, оскільки згадане поняття дуже часто вживається в широкому контексті і тому потребує відмежування від побутового, повсякденного його тлумачення.

Агресія, як зазначається в літературі, є складним проявом людської поведінки, і її вивченням займається шereg наук: біологія, соціологія, філософія, психологія, психіатрія та ін. Проте окрема галузь науки не в змозі повністю розкрити цей феномен, оскільки для його вивчення необхідно інтегрувати досягнення різних наук, як природничих, так і соціальних. Таким інтегратором в дослідженнях агресії може виступати психологія, однак на сьогодні поки що не існує у психології єдності думок щодо природи агресії та її механізмів.

Так, Л. Берковіц і С. Фешбах вважають, що агресія містить намір образи [43]. Г. Зільман включає до агресії таку складову, як нанесення тілесних або фізичних ушкоджень [43]. Дещо ширше розуміє агресію А. Басс, який вважає, що агресія – це будь-яка поведінка, яка містить загрозу або завдає збитків іншим [42, 43].

На думку деяких дослідників у акті агресії мотивації належить провідне місце. Дж. Каган стверджує, що для висновку про наявність агресії необхідно знати мотиви поведінки і те, як акт агресії переживається суб'єктом. Тому, наприклад, С. Фешбах наполягає на включенні мотиваційних чинників у визначення агресії.

На відміну від попереднього, інший напрямок досліджень агресії акцентує увагу на активності, прагненні особистості до самоствердження. Зокрема, Ф. Аллан описує агресію як внутрішню силу, що дає змогу людині протистояти зовнішнім умовам. У свою чергу, Л. Бендер вважає, що агресія є тенденцією наближення до об'єкта або віддалення від нього.

Агресивну поведінку пов'язують також з актами ворожості, руйнування, тобто діями, які заподіюють шкоду іншій особі або предмету. Чинники виникнення агресії також можуть бути різними. Х. Хекхаузен вважає агресією дії з метою заподіяння шкоди, причому можливі і такі випадки агресії, які не є реакцією на фрустрацію, а виникають „самовільно”, як бажання чинити опір, нашкодити комусь, обійтися несправедливо, кого-небудь образити.

З приводу механізмів агресії також точаться постійні дискусії в науці. Механізмами агресії вважалися послідовно інстинкти, Танатос, фрустрація тощо, дещо пізніше – інструментальне навчання, гнів, генетичні аберації, когнітивне наuczіння тощо [171]. В кінці 70-х на початку 80-х років XX ст. позначилася тенденція до інтегративного підходу до аналізу цього складного феномена. Агресія пояснювалася з різних теоретичних позицій, тому її детермінація визначалась то природними, то соціальними, то теологічними, то еkleктичними чинниками.

Однією з найбільш поширених моделей агресії є підхід Р. Берона і Д. Річардсона, які розглядали агресію не як емоцію, мотив або установку, а як модель поведінки. За вказаною моделлю агресія корелювала частіше за все зі злістю; мотивами агресії є прагнення образити або зашкодити; установками виступають расові або етнічні забобони. Всі ці чинники впливають на поведінку, результатом якої є заподіяння шкоди. Фактично термін „агресія”

обмежується з погляду наведених авторів її розумінням як поведінки зі злим наміром. Автори розглядають агресію як будь-які дії, що мають на меті досягнення негативних наслідків. Тому, до агресії вони зараховують такі поведінкові прояви як виставлення кого-небудь у несприятливому світлі, прилюдне висміювання, позбавлення чогось необхідного і навіть відмову в любові і ніжності [43]. Подібне обмеження поняття „агресії” виключно злим наміром залишає поза увагою мотиваційну, емоційну та когнітивну складові агресивної поведінки.

Крім цього, вияви агресії можуть бути усвідомлюваними і неусвідомлюваними. У останньому випадку вони можуть бути немотивованими і мати характер випадкового неагресивного випадку, хоча за цим може приховуватися заперечуване на свідомому рівні бажання.

Констатується, що агресія може спрямовуватися як на людей, живі істоти, так і неживі предмети, оскільки останні відіграють у житті людини досить важливу роль і виконують важливі функції. По-перше, вони можуть мати для людей певну цінність, тому пошкодження предметів може вважатися шкодою, заподіяною людям або окремій людині (вандалізм, хуліганство). По-друге, предмети можуть символізувати різні явища (позначати групи людей, релігійні, ідеологічні, наукові системи, політичні рухи, виражати певні етнічні, національні, культурні та ін. особливості). Тому дії, спрямовані на свідоме заподіяння шкоди таким об'єктам, є агресією проти того, що виражає цей символ (наприклад, прапор або герб країни). По-третє, предмети іноді виконують роль посередника агресії, особливо у тих випадках, коли через ряд причин агресія не може бути спрямована на того, хто є її об'єктом.

Сумнівним, на наш погляд, є твердження згідно з яким, що про агресію можна говорити тільки у випадках, коли реципієнт або жертва прагне уникнути подібного обходження, і з думкою про те, що суїцид не завжди є актом агресії [43]. Джерело агресивної поведінки міститься не в „жертві”, а в агресорі, який і виявляє свою агресивність різними шляхами. У даному випадку є сенс говорити про форми вияву агресії, які можуть бути суспільно

небезпечними, не схвалюваними або навіть забороненими суспільством, а можуть бути соціалізованими, прийнятними (або щонайменше терпимими) суспільством, спрямовуються за соціально схвалюваним шляхом. Таким чином, коли реципієнт або жертва не прагнуть уникнути проявів агресії щодо себе (або навіть бажають такого ставлення) і агресор про це знає, припустимо говорити про певні соціалізовані форми вияву агресії. У цьому випадку агресивний компонент зберігається, а агресор може прямо, не лякаючись наслідків, розрядити свою агресію. Існують й інші способи проявити агресію соціально схвалюваним шляхом, наприклад, різні види спорту, робота в силових структурах тощо. Але навіть у випадках соціалізованої форми агресії, існують певні норми, в рамках яких агресія буде розглядатися як соціалізована, суспільно безпечна, а при їх порушенні – як суспільно небезпечна і така, що вимагає покарання.

Таким чином, можна говорити про напрямок агресії назовні – на зовнішні об’єкти, або всередину – на себе. Напрямок вектора агресії на себе досить поширене явище, в основі якого лежать певні психологічні механізми, притаманні людині з раннього дитинства. Одним з таких механізмів є самовідчуження – людина починає сприймати певну частину себе як явно ворожу і намагається різними способами нанести шкоду цій своїй частині [218]. Інша ситуація виникає в умовах, коли людина не може безпосередньо розрядити свою агресію на тому об’єкті, якому вона призначена, і існують певні обмеження на спрямування цієї агресії назовні. У цьому випадку агресія, не маючи іншого виходу, переспрямовується людиною на саму себе. Так, крайнім виявом цих процесів є суїцид. Агресія, спрямована на себе, може мати й інші, у тому числі й більш м’які форми. Прикладом останньої виступають особи хворі на істерію.

Шерег авторів, які дотримуються етико-гуманістичної концепції, визнають правомірність уявлень про агресію як про адаптивну функцію в поведінці людини. До прикладу, Є. І. Рогов, аналізуючи сутність агресії зазначає: “У повсякденному розумінні агресивність є синонімом

“злонаміреної активності”. Однак не кожен вияв агресії може вважатися порушенням, що відхиляється від поведінки. Потреби індивідуального розвитку неминуче формують в людях здатність до виявлення і усунення перешкод, подоланню того, що протидіє цьому процесу, і агресивність як деструктивний компонент людської активності є необхідною в творчій діяльності людини. Таким чином, досить очевидно, що кожна особистість повинна мати певну міру агресивності. Сама по собі агресивність не робить індивіда свідомо небезпечним і акт агресії (як і акт поведінки) не завжди набуває соціально небезпечних і не схвалюваних форм. Агресивність як “злонамірена активність” стає такою під впливом мотиву діяльності, тих цілей, заради досягнення яких і володіння якими активність розгортається. Зовнішні практичні дії можуть бути подібні, але їх мотиваційні компоненти прямо протилежні” [161, 163, 141, 167].

Те, що агресія носить як захисний характер, так і деструктивний, зазначається у працях А. Менегетті, Е. Фромма та інших [135, 197, 164]. Е. Фромм дає широке розуміння агресії і включає до агресивних дій не тільки факт заподіяння шкоди людині або тварині, але й взагалі будь-якому предмету (і неживому у тому числі). Запропонована ним модель структури агресії ґрунтується на такому критерії диференціації: корисності-шкідливості (функціональний принцип) і поділяється на два види: доброякісну і злоякісну агресію. Доброякісна агресія є біологічно адаптивною, вона сприяє підтриманню життя і є реакцією на загрозу вітальним інтересам. Злоякісна агресія розглядається як шкідлива, а її синонімами є деструктивність і жорстокість [197].

На нашу думку, перспективнішим з огляду досліджуваної нами проблематики є функціональний підхід. Так, Ю. М. Антонян визначає агресію як реакцію особистості на фрустрацію потреб і конфлікт, що виявляється в суб’єктивній тенденції до ворожої поведінки, спрямованої на повне або

часткове придушення волі іншої людини або людей, обмеження їх дій, управління ними, на заподіяння їм шкоди або страждань [20].

Значне місце проблема агресивності займає у працях А. Басса [210]. Він визначає агресію як будь-яку поведінку, яка містить загрозу або заподіює шкоду іншим (йдеться лише про здійснені дії) А. Басс та А. Дарки запропонували таку структуру агресії, яка радше нагадує її класифікацію чи ієрархію, і містить наступні елементи: агресію (фізичну, вербальну, непряму), роздратування, негативізм, почуття провини [25, 61, 191]. Крім цього, А. Басс розмежовує агресію та ворожість, яка розуміється як “приховано-вербальна реакція ставлення..., якій є супутніми негативні почуття і негативна оцінка людей (підозра і образа)” [43, с. 75].

Залежно від цільової мотивації А. Басс виокремлює додаткові два типи агресії: інструментальну та ворожу. В інструментальній агресії головна мотивація дій є засобом досягнення мети, не пов'язана з заподіянням шкоди (прагнення утримати владу над членами сім'ї, самоствердитися, підвищити самооцінку тощо). Ворожа агресія має в своїй основі намір здійснити конкретні дії

А. Бандура піддав критиці зазначену типологію, оскільки, на його погляд, обидві агресії спрямовані на розв'язання конкретних завдань, а тому немає сенсу їх розмежовувати [43, 218].

З часом у літературі були запропоновані інші підходи до визначення цих двох типів агресії. Зокрема, Г. Зільман увів інші форми, а саме - агресія, зумовлена подразником, і агресія, зумовлена спонуканням. З іншого боку, Г. Додж запропонував такі типи агресії як реактивну і проактивну, відзначаючи, що вони мотивовані різними цілями. Реактивна (емоційна), зокрема, виявляється у випадках “вибухового” заподіяння шкоди конкретній людині і може виступати у таких формах: експресивному, імпульсивному та афективному. У цьому випадку агресія розцінюється як неадекватна захисна реакція суб'єкта у відповідь на усвідомлювану ним загрозу. Проактивна

агресія, в свою чергу, породжує поведінку, спрямовану на одержання певного позитивного результату (на думку її носія): примус (до навчання), залякування [43, с. 32].

Інші форми агресії виокремлює А. А. Реан, який запропонував поділяти агресію на спонтанну та реактивну. Спонтанна агресія позначається як підсвідома радість, яку відчуває особистість, спостерігаючи труднощі в інших. Вона виявляється як спонтанне, немотивоване бажання зіпсувати комусь настрій, розізлити, поставити в кут запитанням чи відповіддю. На відміну від попередньої, реактивна агресія є виявом агресивності при взаємодії, спілкуванні, що виникає як типова реакція. Таких людей відрізняє недовірливість, образливість, конфліктність та агресивність при відстоюванні своїх інтересів [161, с. 38].

Найвідомішою систематизацією агресивних дій є модель А. Басса, яка ґрунтується на трьох змінних агресії: “фізична-вербальна”, “активна-пасивна”, “пряма-непряма”. Можливі варіанти агресивних дій, що впливають із зазначеної моделі, дають такі типи:

1. Фізична-активна-пряма - Побиття, поранення
2. Фізична-активна-непряма - Дії через найманого вбивцю
3. Фізична-пасивна-пряма - Сидяча демонстрація
4. Фізична-пасивна-непряма - Відмова від виконання необхідних завдань
5. Вербальна-активна-пряма - Словесна образа або приниження
6. Вербальна-активна-непряма - Поширення пліток, наклепів
7. Вербальна-пасивна-пряма - Відмова розмовляти з іншою людиною
8. Вербальна-пасивна-непряма - Відмова виступати із захистом людини, яку незаслужено критикують.

Таким чином, агресивні дії диференціюються на: вербальні – вираження негативних почуттів як через форму (сварка, крик, верещання), так і через зміст вербальних реакцій (погрози, прокляття, лайка); фізичні – застосування грубої фізичної сили; непрямі – дії, які опосередковано спрямовані на об’єкт

агресії непряним шляхом (злісні жарти, плітки тощо); а також дії, які характеризуються безсистемністю і неупорядкованістю (спалахи люті, які виявляються в крикові, битті кулаками по стіні тощо); прямі – безпосередньо спрямовані на певний об'єкт, аутоагресивні – агресивні дії спрямовуються суб'єктом на самого себе (суїцидальна поведінка).

Е. Фромм увів до наукового обігу два рівні види агресії поняття доброякісної та злоякісної агресії, які є двома різними видами агресії. Перший вид (спільний для людини і тварини) – це філогенетично закладений імпульс до атаки (або до втечі) в ситуації загрози для життя. Це оборонна, „доброякісна” агресія слугує інстинкту виживання індивіда і роду; вона має біологічні форми вияву і затухає в разі зникнення небезпеки. Другий вид являє „злоякісну” агресію – це деструктивність і жорстокість, які властиві тільки людині, вона не має філогенетичної програми, не слугує біологічному пристосуванню і не має жодної мети [197].

У свою чергу в рамках доброякісної і злоякісної агресії виокремлюються також різні види. До доброякісної агресії належить псевдоагресія, в результаті якої може бути заподіяна шкода, але цим діям не передували злі наміри. Її різновидами є ненавмисна агресія та ігрова агресія. Найважливіший вид псевдоагресії прирівнюється Е. Фроммом до самоствердження. У цьому випадку під агресивністю розуміється така важлива функція особистості, що спрямовується на досягнення мети, яка може виявлятися як чоловіча агресивність у сфері сексуальної поведінки, але не обмежується тільки цим. Встановлено, що той, хто безперешкодно може реалізовувати свою агресію самоствердження, в цілому поводить себе менш ворожо, ніж той, у кого відсутня ця якість цілеспрямованої наступальності. Це стосується однаковою мірою і феномену оборонної агресії, і злоякісної агресії типу садизму [197].

Наступний вид доброякісної агресії – оборонна агресія, яка є чинником біологічної адаптації, і її мета полягає не в руйнуванні, а в збереженні життя. Вона філогенетично запрограмована як у людини, так і у тварини. Реакцією на вітальну загрозу є страх, який зазвичай мобілізує або реакцію нападу, або

тенденцію до втікання. Існує багато способів подолання або придушення страху, але одним з найбільш дієвих є агресивність [197].

Джерелом захисної агресії Е. Фромм розглядає потребу в свободі; загрозу нарцисизму, як індивідуальному, так і груповому; реакцію людини на спробу позбавити її ілюзій; конформістську агресію; інструментальну агресію [197].

Під „злаякісною” агресією Е. Фромм розуміє деструктивність, жорстокість. Деструктивність зустрічається в двох різних формах: спонтанної, і пов’язаної зі структурою особистості. Під першою формою маються на увазі виявлення дрімливих (необов’язково таких, що витісняються) деструктивних імпульсів, які активізуються при надзвичайних обставинах, на відміну від деструктивних рис характеру, які не зникають і не виникають, а властиві конкретному індивіду в прихованій або явній форми як константа. До спонтанних форм деструктивності належать деструктивність помсти, екстатична деструктивність, поклоніння деструктивності [197].

До деструктивних виявів, пов’язаних зі структурою особистості, Е. Фромм відносить садизм і некрофілію. Садизм – це пристрасть, або спрага влади над живою істотою. Некрофілія – пристрасть до насильницького розриву природних біологічних зв’язків [197].

На тісний зв’язок некрофілії зі смертельним насиллям звертає увагу також Ю. М. Антонян [20].

Слід відзначити, що виокремлені Е. Фроммом види агресії, в плані їх змістового тлумачення, викликають певні заперечення. Так, Ю. М. Антонян вказує, що спеціальне психологічне вивчення убивць показало, що дія багатьох з них вмотивовується страхом перед можливим нападом, причому об’єктивно жодної загрози може і не бути, але для суб’єкта вона – реальність. Оборонна агресія виявляється доброякісною для вбивці, але не для вбитого. Для самого злочинця вона також не завжди доброякісна, оскільки дуже часто призводить до руйнування його особистості, а нерідко і фізичної деструкції тіла [20].

Подібні зауваження висуваються і щодо іншого положення Е. Фромма, стосовно того, що агресія виконує функції захисту людини і суспільства. Не беручи під сумнів, що їх захист за допомогою насилля дійсно необхідна, не можна не враховувати, що ми часто стикаємося з фактами, коли революційне насилля і насилля проти певної особистості під прапором свободи обертається деструктивністю. Важко погодитися з тим, що оборонна агресія доброякісна, коли захищаються нарцисичні інтереси особистості або соціальної групи. Нарцисична особистість, або нарцисична соціальна група, можуть знищити будь-яку людину або іншу соціальну групу, в тому разі, якщо на їх погляд, вони зазіхають на їхні інтереси, цінності, майно тощо. Викликає заперечення і віднесення до доброякісної агресії тих агресивних вчинків, які пов'язані з конформізмом, наприклад, коли людина приймає рішення про вбивство, підпорядковуючись наказу або тиску безпосереднього соціального оточення. У багатьох випадках аморальною є і інструментальна агресія. На думку Ю. М. Антоняна, агресія може бути визнана тільки у випадку, коли вона не порушує моральність, не суперечить базовим людським цінностям, у тому числі закріплених законом. Тому не тільки біологічна адаптація, але й моральність мають лежати в основі диференціації типів агресії [20].

Далі Ю. М. Антонян виокремлює такі три компоненти агресії: конструктивну, деструктивну і дефіцитарну. Ці компоненти можуть поєднуватися один з одним. Тип агресії виокремлюється залежно від домінування того чи того компонента. Конструктивна агресія передбачає готовність індивіда протистояти шкідливим для нього впливам, а також творчу активність особистості, здатність до розвитку нових ідей і втіленню їх у життя. При деструктивній агресії активність індивіда деформована, тому його діяльність носить руйнівний щодо оточуючих характер, у такого суб'єкта можуть розвиватися садистські розлади, формуватися садистський або авторитарний характер. Дефіцитарна агресія характеризується низьким рівнем активності, зниженням можливостей людини до творчості, а також

формуванням астенічних і депресивних станів, obsесивно-компульсивних розладів, аутоагресивних феноменів [20].

У напрямку так званої психології долі або долеаналізі (Л. Сонді) розглядається 4 типи агресії:

1. Агресія, зумовлена бажаннями, прагненням до насолоди. Така агресія маніфестує себе як сексуальний садизм, мазохізм, садомазохізм.
2. Каїністична агресія, яка живиться енергією афектів і виплескується у стані нападу, за якими частіше за все настає фаза спокути провини.
3. Самісна, яка все заперечує, руйнуючи світ і саму особистість агресія, яка виявляється в різноманітних формах негативізму, який руйнує цінності та ідеали, а також у нігілізмі, мотивованому ідеологією.
4. Фрустраційна агресія, яка через надто коротку дистанцію і неприйняття в соціальному житті і сфері контактів, може призвести в екстремальних випадках до терористичних і екстремістських акцій помсти і, так званої, визвольної боротьби представників пригнічених соціальних класів, народних груп і націй [54].

За визначенням Л. Берковітца, агресивні дії кваліфікуються як агресія, в разі наміру образи, тобто це всі реалізовані та нереалізовані спроби образити або заподіяти шкоду іншим. При цьому шкода, заподіяна без наміру і больові дії, які здійснюються заради користі (дії хірурга, стоматолога тощо), не можуть визнаватися як агресія [210].

Г. Зільман обмежує вживання поняття „агресія” лише випадками реального заподіяння іншим людям фізичних ушкоджень або спробою їх здійснити [43]. На відміну від наведених вище, Е. Фромм дає ширше визначення поняття агресії як дії, що заподіює шкоду не тільки людині або тварині, але й взагалі будь-якому об’єкту (неживому у тому числі) [197].

Таким чином, узагальнюючи вищенаведене, маємо відзначити, що попри розбіжності в інтерпретації поняття агресії різними авторами, спільним для них є розуміння агресії як дії, що спрямована на заподіяння певної шкоди іншому об’єкту.

Разом з тим, більшість дослідників наголошують на відмінності цього поняття від поняття „агресивність”. На відміну від агресії, як певних дій на шкоду іншим, агресивність частіше за все вживається як синонім поняття ворожості і визначають як відносно стійку властивість особистості, яке виявляється у готовності до більш-менш постійного ворожого ставлення до людини або інших об’єктів [76].

Психолог А. А. Реан відзначає, що агресивність містить також соціально-перцептивний компонент, який полягає в готовності сприймати та інтерпретувати поведінку іншої людини як ворожу [160].

Таким чином, здійснений нами аналіз основних підходів до визначення поняття „агресивність” дозволяє інтерпретувати її як мотивовану, руйнівну поведінку, що суперечить нормам і правилам існування людей в суспільстві і заподіює шкоду об’єктам нападу (живим і неживим), що заподіює фізичну шкоду або викликає у них психічний дискомфорт (негативні переживання, стан напруги, страху, пригнічення тощо).

Обмеження поняття агресії тільки поведінковим актом позбавляє можливості розглянути явно агресивні за змістом, але такі феномени, що не завжди виявляються в прямому поведінковому вияві, а виявляються через думки, фантазії, акти творчості тощо. Розгляду подібних виявів агресії значна увага надається у працях психоаналітичного напрямку, де під агресивністю розуміється „тенденція або сукупність тенденцій, що виявляються в реальній поведінці або фантазуванні, тема яких полягає в тому, щоб нашкодити іншій людині, знищити, змусити до певних дій, принизити її тощо” [112, с. 43]. Агресія може виявлятися не тільки в прямій дії руйнування або насиллі. Будь-яка поведінка, як негативна (наприклад, відмова від допомоги), так і позитивна, символічна (іронія), при дієвому здійсненні може виконувати функцію агресії. Психоаналіз надає феномену агресивності великого значення, як первинного складника, який рано включається в розвиток суб’єкта, виявляючи складну картину її зв’язків з сексуальністю і протистояння їй. Ця

еволюція ідей приводить до спроб виявити в основі агресивності єдиний субстрат всіх потягів – потяг до смерті [112].

У вітчизняній психології агресія як самостійна форма відхильної поведінки спеціально не розглядалася, а вивчалася переважним чином у зв'язку з розв'язанням конфліктів побутового характеру [94; 151; 214]. Оскільки така агресія не має зв'язку з порушенням встановлених законодавством норм, то вона закономірно окреслюється від криміногенної і делінквентної поведінки, і є предметом вивчення психологічної та педагогічної науки. Агресивна поведінка, у таких випадках, вважається наслідком виникнення в індивіда певного неблагополуччя в житті і розуміється як асоціальна ціннісна орієнтація, як викривлений спосіб задоволення особистістю потреб, як афективна захисна реакція, як моральна деградація, як певний результат переживання особистістю труднощів спілкування з „нормальними” агресорами.

Натомість, відокремити особисту сторону проблеми від суспільної неможливо, більш того, ворожі вузькоособистісні стосунки можуть трансформуватися в кримінальний варіант розв'язання конфлікту, і в такому випадку агресія набуває змісту, близького до поняття злочину, зберігаючи ідентичний психологічний зміст з агресивною поведінкою, яка не порушує межі закону. Саме тому агресивне реагування розглядається у низці праць в ракурсі проблеми криміногенної поведінки злочинців [20; 76; 86; 160]. З метою конкретизації причин вияву агресії і вчинення злочину, автори відзначають такі чинники: викривлення індивідуальної правосвідомості, антисуспільні ціннісні орієнтації та установки особистості; суб'єктивно хибне розуміння дійсності і неправильне ставлення до неї; неадекватні реакції на несприятливу, конфліктну ситуацію; викривлений спосіб задоволення потреб тощо. Таким чином, різні деформації у стосунках індивіда з оточуючим світом сприяють виникненню певного стереотипу негативного ставлення до нього.

У клінічній психології агресія розглядається як форма патохарактерологічного і психопатологічного типу девіантної поведінки [37; 61; 83].

За умови значної кількості розбіжностей у розумінні феноменів агресії та агресивності, найбільш прийнятною, з огляду завдань нашого дослідження, є точка зору С. Г. Шебанової [211]. На її думку, агресія – це сукупність дій, які спрямовані на заподіяння шкоди і заподіюють шкоду об'єктам нападу, як живим, так і неживим. Прояви можливі як у вигляді реактивної агресії, так і у вигляді спонтанної або проактивної агресії (заради користі з точки зору носія). Як би вона не виявлялася – у формі фізичного впливу або словесної лайки, опосередковано, або через розрядку іншого виду, агресія за всіх умов є неконструктивною поведінкою, яка заподіює людям фізичні ушкодження або психологічний дискомфорт (негативні переживання, стан напруженості, пригніченості тощо) [211].

Агресивність як відносно стала властивість особистості відбиває рівень готовності її до агресивного сприймання, агресивної інтерпретації та агресивних дій відносно інших. У цьому зв'язку можна говорити про потенційно агресивне сприймання і потенційно агресивну інтерпретацію як про відносно стійкі особливості світосприймання і світорозуміння осіб з високим рівнем агресивності.

У працях педагогічного напрямку численні автори розглядають динаміку формування агресивної поведінки у молоді як наслідок педагогічної занедбаності і важковиховуваності. При цьому правопорушник визначається останньою ланкою ланцюга, в якому першою є педагогічно занедбаний – соціально занедбаний – важковиховуваний - правопорушник [211].

Водночас дослідження М. Раттера свідчать про те, що не існує прямої залежності між різними ланками цього ланцюга, оскільки не всі педагогічно занедбані діти в подальшому не притягувалися до кримінальної відповідальності [211].

Результати дослідження українських дослідників [14; 69; 182] свідчать про те, що порушники дисципліни, які виявляють агресію, мають спільні негативні риси особистості - соціально негативні тенденції. Для них, зокрема, властивий відхід інтересів від негативних цінностей, бажання виявити себе в соціально-деструктивній акції; нахил та інтерес до поганих вчинків, цинізм і хизування з цього приводу; недоброзичливе ставлення до людини, постійні конфлікти з оточуючими, частіше за все у вигляді негативного ставлення до людини, чужого майна, прав, норм, розпорядженням, у вигляді неправильного ставлення до власних вчинків, невміння вчитися і працювати. Відсутність відповідальності за своє життя, значні порушення в емоційному розвитку [14; 69; 182].

Для іншого шеругу авторів агресивна поведінка асоціюється з негативними емоціями (зокрема такими, як гнів та злість), захистом самоствавлення та самоствердження. При цьому захист виявляється а агресивних діях щодо кривдника у формі екстреної вибухової мобілізації захисту проти загрози „Я” [52; 99]. На погляд деяких авторів захист зафіксований у філогенетично древньому механізмі афекту: „Афект, нав’язуючи суб’єкту стереотипні дії, є певним способом „аварійного” розв’язання ситуації, що закріпився в еволюції: заціпенінні, втіканні, агресії” [57, с. 14]. Особистісне значення емоційних процесів відзначає В. К. Вілюнас: „Емоційна подія може викликати формування нових емоційних ставлень до різних обставин... Предметом любові-ненависті стає все, що пізнається суб’єктом як причина задоволення-незадоволення” [57, с. 9].

Хоча негативні емоційні реакції відіграють важливу роль у деструктивній поведінці особистості, проте вони не є необхідною умовою для подібних дій. У літературі мають місце численні посилення на те, що агресія розгортається не тільки в стані надмірного емоційного збудження, але і у стані повного спокою (за винагороду, садизм, наказ тощо). Крім цього, агресор не обов’язково повинен ненавидіти тих, на кого спрямовані агресивні дії. Багато

людей викликають страждання у тих людей, до яких ставляться позитивно (насилля в сім'ї) [43; 146; 161].

Разом з тим, на думку деяких авторів, афект є наслідком недостатньої сформованості в особистості механізмів саморегуляції поведінки, що заважає їй розв'язувати ситуацію конструктивним шляхом [36; 66; 119]. Умовою свідомого прийняття тактики терпимості як мотиву індивідуальної поведінки виступає усвідомлене прийняття суб'єктом неагресивних стратегій поведінки як внутрішньої цінності [26].

У зарубіжній психології існує точка зору про те, що суспільство безсильне в боротьбі з агресією, оскільки злочинні нахили є вродженими і тому невідворотними (Е. Кречмер, Ч. Ломброзо, У. Шелдон). Подібна позиція поділяється К. Лоренцом, А. Менегетті, С. Грофом, які вважають, що фізична конституція зумовлює характерні риси особистості і особливості поведінки (тобто психічну конституцію) [61].

У психоаналізі агресія розглядається як вроджена форма поведінки, разом з тим і зумовлюється інтерпсихічними причинами. На думку З. Фрейда, агресія є результатом придушення інстинктивних лібідонозних прагнень в ранньому дитинстві (Едіпів комплекс) або прояв інстинкту „потяг до смерті і до руйнування”. Агресія, спрямована на зовнішні об'єкти, є зміненою енергією Танатоса у напрямку від „Я” на інші об'єкти і здійснюється на основі механізму „зміщення”. Якщо енергія Танатоса не спрямовується зовні, то це призводить до руйнування самого індивіда [196].

Австрійський етолог К. Лоренц вважає, що генеза агресії полягає у вродженому інстинкту боротьби за виживання. На його думку, зменшити вірогідність вияву агресії може зовнішній вияв емоцій, любов і дружні стосунки, здійснення експресивних дій і активної діяльності, яка не пов'язана із заподіянням шкоди, але дає можливість розрядки руйнівної енергії [43].

А. Менегетті розглядає агресію в рамках онтопсихології. Він вважає, що агресивність – головний життєвий інстинкт, в ньому закладена відданість власній індивідуалізації і в цьому розумінні агресивність співпадає з тим, що

прийнято називати коханням [135]. Спочатку агресивність є стрижнем індивідуалізованого життя, оскільки вона містить егоїзм, самозбереження, що забезпечує процес існування, зростання, живлення, адаптація організму. Вторинна форма агресивності – це боротьба індивідуалізації за виживання. У цій фазі агресивність буває позитивною та негативною. Негативна форма агресивності спрямована не на зростання, а на підтримання ситуації переваги виключно на шкоду іншим індивідуальностям. Цій формі передують фрустрація, тому для попередження будь-якого виду деструктивної агресивності достатньо вчасно розпізнати фрустрацію і нівелювати її [135, с. 272-286].

Значення біологічних та вроджених чинників у виявах агресії відзначає С. Гроф, який розглядає різні поведінкові та емоційні порушення (тривожність, напади агресії, істеричні галюцинації, жахливі галюцинації та інші емоційні страждання) і патопсихологічні симптоми (садомазохізм, манії тощо) як реакції на порушення внутрішнього життя, як пам'ять про різні шкідливі впливи і соматичну травматизацію (хвороби і негативні переживання матері, вживання алкоголю та нікотину, дискомфорт під час родів, емоційне та тілесне неблагополуччя тощо). Корекція психологічного стану, на думку С. Грофа, має здійснюватися за допомогою холотропного дихання (тілесно орієнтована терапія), яка полягає у вивільненні інтенсивних драматичних емоцій (заблокованої енергії) з приводу тих чи тих пренатальних переживань [цит. за 211].

Таким чином, на думку представників різних зарубіжних напрямків і течій, агресія є невід'ємною частиною людської природи, у становленні якої беруть участь біологічні структури і вроджені механізми. На нашу думку, ці механізми, безумовно, впливають на вияви агресивності, але вони не є провідними. Крім цього, зазначені вище теорії не дають змоги пояснити індивідуальні варіації агресивності у різних людей, в різних культурах, у одних і тих самих людей за різних ситуацій їх життєдіяльності.

У теорії фрустрації-агресії Дж. Долларда агресія тлумачиться як природна реакція на фрустрацію. Ця теорія ґрунтується на двох припущеннях:

1) фрустрація завжди призводить до агресії у якій-небудь формі; 2) агресія завжди є результатом фрустрації. При цьому агресія викликається не прямо, а через провокування, яке є результатом позбавлення організму якихось істотних речей або умов і яке зростає в міру підсилення депривації і може бути послаблена лише шляхом агресивної поведінки [43, с. 38]. Ці припущення були підтверджені в ході проведення емпіричних досліджень.

Водночас інші емпіричні дослідження заперечили однозначність зв'язку фрустрація – агресія. Так, Л. Берковіц, Дж. Тейлор, А. Бандура встановили, що фрустрація викликає агресію лише у тих людей, які мають звичку агресивно реагувати; люди, для яких звичні інші реакції, навіть у стані фрустрації поведуть себе не завжди агресивно [43]. На підставі цього Н. Міллер висунув інше припущення: фрустрація породжує різні моделі поведінки, однією з яких є агресія [цит. за 211]. Ним була запропонована модель появи зміщеної агресії. В її основу покладено припущення про те, що вибір агресором своєї жертви зумовлюється трьома чинниками: 1) силою спонуки до агресії; 2) силою чинників, що гальмують таку поведінку; 3) стимульною подібністю кожної потенційної жертви з чинником, що фруструє.

Враховуючи наведене вище, представники теорії фрустрації-агресії почали пошук шляхів зниження різних форм агресивної активності. Виявилося, що спонукання до агресії може бути послаблено шляхом нападок на інші об'єкти. Знизити рівень агресії можна за допомогою будь-якої агресивної дії, навіть якщо вона не заподіює шкоди (моральної або фізичної). Такі дії набувають значення катарсису і знижують рівень спонукання до наступної агресії (агресивні фантазії, удар кулаком по столу, зображення фрустратора на папері з наступним знищенням цього паперу тощо).

З часом, Л. Берковіц вніс певні уточнення в теорію фрустрації-агресії. Згідно з цим, посилення до агресії можуть підсилити (або придушити) спонукання до агресії, яке витікає з негативних емоцій, породжених фрустрацією. Виникнення яскраво вираженої агресії можливе навіть при

відносно невисокому рівні фрустрації, але при наявності досить інтенсивних посилянь до агресії. Посиленнями виступають індивідуальні характеристики потенційної жертви (національність, віросповідання, спеціальність тощо), які у агресора пов'язані з минулим досвідом і асоціюються з неприємними подіями; а також різні предмети, що асоціюються з агресією (ефект зброї), а також кінофільми з демонстрацією сцен насилля тощо.

На противагу Дж. Долларду, Л. Берковіц стверджує, що у сильно фрустрованих індивідів агресивне спонукання може послаблюватися тільки за умови реального заподіяння шкоди фрустратору [43]. Він переніс акцент з посилянь до агресії на емоційні та пізнавальні процеси, відзначивши, що саме останні покладені в основу взаємозв'язку фрустрації та агресії (когнітивна модель агресії). Утворення нових когнітивних зв'язків, фрустрація або інші аверсивні стимули (біль, жара, неприємні запахи) провокують агресивні реакції шляхом формування негативного афекту. Тому блокування шляху досягнення мети не буде саме по собі спонукати до агресії, якщо воно не переживається як неприємна подія. Те, як себе поводить людина у стані фрустрації, залежить від научіння відповідним способам реагування у процесі соціалізації.

Агресія слугує об'єктом дослідження багатьох інших зарубіжних теорій та авторів. Так, Г. Зільман вважає, що важливим чинником, який визначає перехід або неперехід підвищеного збудження в агресію, є здатність індивіда до визначення джерела своїх негативних відчуттів (гніву, роздратування) та його інтерпретація. Якщо у процесі аналізу індивід пересвідчується у власній безпеці, то це знижує рівень фізіологічного збудження; якщо ж індивід відчуває загрозу, небезпеку, помсту, то вороже сприймання підвищує рівень збудження і стимулює агресію [43].

А. Бандура розглядає агресію як специфічну соціальну поведінку. Зрозуміти її можна лише, з точки зору автора, при урахуванні наступного: 1) способів засвоєння агресивних дій (з урахуванням як біологічних чинників, так і соціального научіння); 2) чинників, які провокують виникнення агресії:

неприйнятна поведінка (нападки, фрустрація); спонукальні мотиви (гроші), інструкції (накази), ексцентричні переконання (параноїдальні ідеї), вплив шаблонів (збудження, увага); 3) регуляторів агресивної поведінки, тобто умов, за яких вона закріплюється: зовнішні заохочення і покарання, вікарне підкріплення (спостереження за тим, як карають або заохочують інших), механізми саморегуляції (гордість, почуття провини, самозаохочення, самопокарання) [211].

Аналогічну позицію поділяє А. А. Реан, на думку якого соціалізація агресії є процес і результат засвоєння навичок агресивної поведінки упродовж набуття індивідом соціального досвіду [161, с. 38].

Крім цього, в руслі теорії соціального научіння було виявлено, що жорстоке поводження з дитиною в сім'ї не тільки підвищує агресивність її поведінки щодо ровесників (Р. Берджес, Р. Конджер), але й сприяє розвитку схильності до насилля в зрілому віці (С. Відом), перетворюючи фізичну агресію в життєвий стиль особистості (Р. Хітчок). Крім цього, дитина не обирає агресію усвідомлено, а віддає перевагу їй, не маючи навичок конструктивного розв'язання проблем [161].

Таким чином, здійснений у даному розділі аналіз зарубіжних і вітчизняних підходів до аналізу феномену агресії дозволяє узагальнити їх у такі основні напрямки: 1) теорія вроджених механізмів агресії; 2) теорії фрустрації (спонукання); 3) когнітивні теорії; 4) теорії соціального научіння.

За всім тим, системо твірним чинником для вказаних вище напрямків, тобто такими, за якими визнається центральна роль у детермінації агресивної поведінки, одностайно приймаються особистісні. Беручи до уваги місце особистісної складової у генезі й перебігу агресивної поведінки, зупинимося на аналізі цієї складової окремо.

1.2. Особистісно-ситуаційні детермінанти агресивної поведінки людини

На сьогодні аксіоматичним є положення про те, що агресивна поведінка визначається як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками. Зовнішні чинники мають відношення до ситуації або обставин, вони визначають варіативність вияву особистісних чинників. Внутрішні – відбивають характерні риси, схильності та когнітивні змінні конкретної особи (психогенетичний чинник). До особистісних рис, що зумовлюють вірогідність агресивної поведінки, належать три чинники: 1) гендерні відмінності; 2) установки і внутрішні стандарти; 3) характерологічні особливості.

Як зазначалося вище, концепція соціальної зумовленості агресивної поведінки надає домінуючу роль психогенетичному чиннику. Одна й та сама ситуація здатна викликати агресивну реакцію в одній особі і не викликати – у іншій. Крім цього, в теорії соціальних ролей гендерні відмінності в генезі агресії пояснюються тією обставиною, що у більшості культур від чоловіка очікується демонстрація сили і мужності, а від жінки – поступливості та товариськості (соціальні стереотипи мускулінності та фемінності) [161]. Проте, більшість дослідників припускають можливість контролю над агресивними проявами чоловіків за допомогою когнітивних механізмів, які визначають соціальні та культурні установки [43].

Значна кількість дослідників поділяють точку зору про залежність поведінкових реакцій від установок та внутрішніх стандартів особистості, які засвоюються нею та виявляються в ході соціалізації [196; 214]. Оскільки структура установки включає 3 компоненти: когнітивний (знання про предмет), афективний (ставлення до предмета) і конативний (готовність діяти певним чином), то стає зрозумілим той факт, що установка має безпосередній зв'язок із агресією, впливає на агресивну поведінку.

Однією з негативних установок, що спричиняє агресивну поведінку, є соціальні забобони. До них належить приналежність індивіда до тих чи тих

груп (соціальних, професійних, етнічних тощо). Ще А. А. Ухтомський відзначав вплив забобонів та упереджень на поведінку людини. Джерелом конфлікту та агресивної поведінки може виступати також поділ оточуючих на „своїх” та „чужих”, в результаті чого суб’єкти знаходять в чужаків недоліки, вважають їх не вартими поваги і гарного ставлення, встановлюють нездоланні межі між собою та ними [43].

На вибір типу поведінки впливають також індивідуальні особливості свідомості. При цьому виокремлюються дві форми свідомості: суспільна (прагнення справляти гарне враження на інших) і особистісна (зосередження на внутрішніх стандартах, цінностях і установах). Зазначені відмінності сприяли проведенню низки емпіричних досліджень. Результати останніх засвідчили наступне: найістотніший вплив на блокування проявів агресивної поведінки індивіда має його система цінностей та внутрішніх стандартів. Змінними виступали два класи: перший склали посилення, які збільшують почуття відповідальності (ті аспекти ситуації, які долають анонімність і необхідність нести відповідальність за свої агресивні дії); другий клас складають модифікатори уваги, які підвищують активність самосвідомості (те, що дозволяє людині уважніше ставитися до наслідків своїх дій, зокрема, правові санкції, втрата любові, поваги тощо) [43, 214].

Після доволі тривалого періоду власне описово-ілюстративних характеристик поведінки осіб із агресивними формами поведінки, дослідники все частіше звертаються до інструментальних засобів діагностики, залучаючи до предмету дослідження все ширше коло психологічних змінних залежно, з одного боку, від наявності надійного діагностичного інструментаріума, а з іншого – від актуальності задач, що висувуються практикою до тієї чи тієї професійної діяльності, відповідно і до надійності функціонування її носія як ключової ланки будь-якої діяльності.

У порядку загальної ілюстрації реалізації особистісного (суб’єктного) підходу, зокрема, в контексті вивчення феноменології, природи, механізму і детермінації агресивних реакцій в структурі особистісних утворень наведемо

нижче результати відповідного спрямування, що були отримані останнього часу на матеріалі дослідження учбової і професійної діяльності.

Так, зокрема, для молодших школярів із агресивними формами поведінки (на відміну від неагресивних) властиві висока тривожність, завищена самооцінка, завищений рівень домагань, холеричний тип темпераменту, емоційна нестабільність, низький рівень суб'єктивного контролю, недостатній (низький) рівень розвитку логічного інтелекту, низька здатність до прогнозування, не сформованість механізму саморегуляції (самоконтролю) і моральних уявлень. Спільною характеристикою для зазначеної категорії досліджуваних, як констатується, є їх низький рівень соціальної адаптації [30].

Впливом статевої належності особистісних детермінант пояснюється зміст і особливості вияву агресивної поведінки осіб студентського віку. Вказується, що відмінності між особами чоловічої та жіночої статі за схильністю до вибору вербальної агресії мають доволі чітко визначений профіль певних особистісних утворень. Для перших, зокрема, притаманні низька виразність сором'язливості, співробітництва, альтруїзму, а також депресивність, емоційна нестійкість, невротичність, дратівливість; у поведінковому плані особи з наведеними показниками схильні до опозиційності, лідерства, до ухиляння від співробітництва тощо.

На відміну від чоловіків, представники протилежної статі із аналогічною схильністю до вербальної агресії, які характеризуються приблизно таким самим переліком особистісних рис, більш властивим засобу впливу на інших і розрядами емоційної напруги [103].

У галузі досліджень особливостей і змісту психологічних утворень спортсменів встановлено, що агресивні особи, незалежно від конкретного змісту виду спортивної діяльності, характеризуються невпевненістю в собі, нездатністю до самостійного обрання стратегії поведінки, мінливістю (лабільністю) настрою, підвищеною тривожністю і конфліктністю. Так само як у попередньому випадку, спільною для них постає низька адаптація до

соціуму, зокрема, до соціальних контактів, відповідно і виразне прагнення до уникнення невдач [194].

Відповідно у агресивних працівників органів внутрішніх справ особистісними детермінантами поведінки постають такі, як домінування негативних емоцій, схильність до роздратування, негативізму, не сформованість механізму вольової саморегуляції, мотиваційна недостатність, нерішучість тощо [203].

У складі чинників агресивної поведінки чи не провідне місце займають акцентуації характеру. Натомість, на думку багатьох дослідників, особистісні риси не фатально визначають агресивну поведінку. Йдеться радше про системокомплекс особистісних рис: авторитаризм, тривожність, дратівливість, знижений самоконтроль, підозрілість, почуття провини та сорому, екстернальний локус-контролю та інші [100; 106; 128; 161].

Проте питання по зміст, кількість і усталеність характерологічних рис та можливість їх зміни донині залишається дискусійним.

Наразі більшість дослідників поділяють думку про те, що стабільність рис характеру не свідчить про їх усталеність. У працях переважної більшості дослідників агресія розглядається не як субстанційна характеристика людської природи, а як те, що підлягає корекції, а отже і особистісні характеристики не складають тут виключення.

У процесі дослідження особистісних утворень та певних складових діяльності спеціаліста, дослідники використовують у більшості випадків нормативну модель або модель спеціаліста, яка слугує надалі „узагальненим зразком”

Зазначається, зокрема, що побудова такої моделі має задовольняти таким вимогам: а) встановленню функціональної моделі спеціаліста; б) його професійного профілю; в) професіографічних характеристик; г) прогнозів розвитку цієї діяльності на близьку і далеку перспективи; д) змісту навчальних дисциплін; е) особливостей здійснення діяльності (у неординарних та незвичних умовах) тощо.

Вважається, що такою еталонною моделлю спеціаліста слугує професіограма. Остання включає до себе якнайповніший опис професії, характеристику змісту і умов роботи, котру виконує людина, з урахуванням соціально-психологічних, соціально-економічних, виробничо-технічних, санітарно-гігієнічних, фізіологічних вимог. Така професіограма називається комплексною.

Складання професіограми передбачає обов'язковість інформації про основні функції діяльності спеціаліста, вимоги та умови, реалізація яких забезпечують ефективність його діяльності. З свого боку, ситуації професійної діяльності поділяють на постійні та мінливі або мобільні, котрі є актуальними на даний момент. Зміст професійних завдань характеризує загальну логіку і стратегію діяльності спеціаліста. Особливе місце в структурі професіографічних характеристик займає психологічний аналіз функції, що визначають його основні професійні якості.

Центральною ланкою професіограми є визначення психологічної складової моделі спеціаліста. За таких умов професіограма виконує функцію ідеалізованої моделі діяльності спеціаліста, яка визначає відбір дослідником діагностичної процедури оцінки особистісних якостей, знань, умінь, які виявляються необхідними і достатніми для успішного здійснення тієї чи тієї діяльності, пошук засобів її удосконалення (оптимізації) тощо.

У психологічній літературі накопичений значний досвід дослідження професійно важливих якостей особистості, передусім в галузі інженерної та педагогічної психології.

Зокрема, спроби розроблення професіограми вчителя розпочалися в кінці 20-х і на початку 30-х р. XX ст., що включали до себе широкий спектр змінних, які подавалися як істотні якості педагога.

Практика визначення професійно важливих якостей особистості охопила як окремі загальні напрямки професійної спрямованості, так і окремі спеціалізації, пов'язані з особливими (екстремальними) умовами. Зокрема, таких спеціалізацій, як пожежний. За даними В. В. Вареника, до професійно

важливих якостей останнього належать: швидке реагування на звук, сигнал, що раптово виникає; швидкість дій у відповідь на значущі сигнали та відсутність дій у відповідь на всі інші сигнали; точне реагування на об'єкти, що рухаються, максимальна концентрація уваги в екстремальні моменти роботи; значний обсяг уваги; здатність до стійкості уваги в екстремальних ситуаціях; низька навіюваність; здатність до ризику в ситуаціях загрози здоров'ю та життю; відсутність страху висоти; точність рухів, коригування їх за силою, спрямованістю, швидкістю; здатність до швидкого прийняття оптимального рішення в екстремальних ситуаціях; здатність до прогнозування змін; здатність брати на себе відповідальність за життя людей та обладнання; вміння взаємодіяти з членами групи під час виконання спільного завдання тощо [46].

У психологічній літературі останнім часом з'явилися поодинокі праці, в яких здійснено перші спроби психологічного аналізу діяльності охоронців. Так, у дослідженні Р. А. Калениченко предметом уваги виступила проблема підвищення ефективності діяльності підрозділу охорони шляхом створення у колективі належного соціально-психологічного клімату. Потреба у такому вивченні зумовлюється тим, що професія охоронця вимагає від нього соціальної відповідальності, пов'язаної з можливістю застосування зброї, а також умовами його праці: зміна режиму праці та відпочинку, соціальна ізоляція, що супроводжується великою психоемоційною напругою та особливостями психологічного клімату і природних чинників – гідрометеоумов при відносній сталості технічних та медико-біологічних чинників.

На підставі проведеного психологічного аналізу професійної діяльності роти охорони, визначення умов і особливостей діяльності та професійно важливих якостей фахівця (спеціаліста) підрозділу охорони автор запропонував варіант професіограми спеціаліста військовослужбовця підрозділу охорони. Остання містить загальні відомості про фахівця, опис специфічних обмежень, які накладаються на нього, показники ефективності

діяльності фахівця, характеристики діяльності (організація і режим праці, чинники, які впливають на ефективність діяльності та рівень безпеки фахівця, умови придатності до діяльності спеціально-технічних об'єктів, зміна режиму праці і відпочинку, описано необхідно загальна та спеціальна підготовка, санітарно-гігієнічні умови, дані функціонування аналізаторів, основні способи переробки інформації, характер мовної діяльності, причини, які викликають вольову та емоційну напругу, відомості про динаміку психофізіологічного стану у процесі трудової діяльності, характеристика помилок у роботі фахівця), визначено професійно важливі якості військовослужбовця роти охорони, певний перелік якостей, які визначають психологічну підготовленість фахівця [92].

Дослідження складу особистісних здібностей (професійно важливих якостей) співробітників служб охорони присвячено спеціальне дослідження В. А. Толочек. Особлива вагомість цього дослідження, з огляду порушеної проблеми нашого дослідження, полягає у встановленні дослідником суттєвих відмінностей у визначенні складу професійно важливих якостей працівників служби охорони з боку експертів (штатні викладачі), безпосередніх виконавців функціональних обов'язків охоронця (самооцінка), а також психологами (дані психологічного аналізу).

Для перших інтегральними (базовими) утвореннями особистості охоронця мають слугувати такі, як установка на оволодіння (мотивація) професією, емоційна стійкість, самовладання, відповідальність, сміливість, чесність, практичний тип мислення, а також певні особливості функціонування психічних процесів (уваги, пам'яті, мислення) і сенсомоторних реакцій.

Дещо інший перелік вказують практичні працівники служби охорони, що мають значний досвід роботи у цій сфері і високу кваліфікацію. Домінантними у визначеному ними переліку якостей визнаються: комунікабельність, самоконтроль, аналітичне мислення, почуття власної гідності. Загалом перелік таких якостей коливається в межах від 5 до 8.

На відміну від перших двох випадків, перелік професійно важливих якостей охоронця, встановлений психологічним аналізом, виявився значно ширшим. Відповідно отриманим на групі найкращих, „еталонних” працівників, особистісний профіль отримав такий вигляд: комунікабельність, відкритість, схильність до співробітництва, низький рівень тривоги, домінування позитивних емоцій над негативними, добре розвинений самоконтроль, стриманість, толерантність до фрустрації, врівноваженість, раціональність, передбачуваність, активність, стриманість, надійність, рішучість, моральність тощо. Водночас підкреслюється, що наведений „портрет” має коригуватися залежно від віку, стажу, рівня професіоналізму, конкретного виду охоронної діяльності і таке інше. Обережний підхід потребує питання щодо зв’язку зазначених рис із показником успішності здійснюваної діяльності, оскільки останній зазнає впливу і від специфіки адаптації працівника до тих чи тих вимог охоронної діяльності. Заслуговує на увагу і встановлений шляхом пост експериментальної діагностики факт відсутності зв’язку між стажем професійної діяльності і процесом становлення професійно важливих утворень, а отже і необхідність завчасної цілеспрямованої діагностики і формування останніх на стадії початкової професійної підготовки і з урахуванням реального кола обов’язків, що покладаються на фахівця певного профілю [185].

Занадто незначний для будь-яких підсумкових узагальнень досвід дослідження психологами специфіки охоронної діяльності, в тому разі і особистісних властивостей її носія, залишає чимало відкритих питань. Не зупиняючись на деталізації можливих варіантів її розв’язання, зазначимо лише, що стрижневим з них, який, з відомих причин залишався поза увагою дослідників, є питання про специфіку і особливості взаємодії особистісних і ситуаційних змінних у процесі входження, реалізації і досягнення суб’єктом діяльності бажаного рівня психологічної готовності, а відтак і рівня його професіоналізму. Конкретну відповідь на це питання, на наш погляд, можна отримати за умови спеціального аналізу такої відомої у психології дихотомії,

як співвідношення у процесі розвитку особистості і її поведінки категорій константності і варіабельності.

1.3. Співвідношення константного й варіабельного у перебігу агресивної поведінки особистості

Дослідження феномена агресії та агресивної поведінки, на нашу думку, продуктивно та доцільно здійснювати, спираючись на особистісно-ситуаційний підхід, який розробляється останнім часом у зарубіжній [217; 219; 224; 225; 228; 228; 229; 231] та вітчизняній [41; 71] психологічній науці. Коротко зупинимося на аналізі сутності зазначеного підходу.

Упродовж життя людина перебуває у найрізноманітніших за своїм змістом і тривалістю ситуаціях, подіях, які можуть чинити на особистість відповідний вплив: бути хвилюючими, яскравими, монотонними, повсякденними, такими, що стимулюють активність, або, навпаки, її пригнічувати. Суб'єктивні трансформації, що відбуваються під впливом зазначених і інших ситуацій, часто є унікальними і закритими для сприймання інших людей.

Зважаючи на те, що на сьогодні у психології не існує загальноприйнятої теорії ситуації, ситуаційний підхід реалізується спонтанно, залежно від інтересів і теоретичної орієнтації дослідників. Проте потреба у створенні теорії ситуації лунає на шпальтах психологічної літератури.

Теорія ситуації має своєю задачею з'ясування трьох основних питань:

- 1) психологічних особливостей природних ситуацій життя людини у їх взаємозв'язку із особистісними змінними;
- 2) когнітивної інтерпретації ситуацій у індивідуальній свідомості, їх емоційних репрезентацій;
- 3) поведінкових стратегій та інших форм активності в рамках конкретних ситуацій.

Центральною та найскладнішою ланкою теорії є пояснення динаміки взаємодії людини з ситуацією, аналіз змін психіки та поведінки людини, які відбуваються під впливом ситуації. Сутність ситуаційного підходу, на думку американських дослідників Л. Росс і Р. Нісбет, може бути з'ясована на ґрунті такої тріади: ситуаціонізм, суб'єктивізм, динамізм напружених систем [166].

У зарубіжній психології ситуаційний підхід розробляється досліджень: у Німеччині (Х. Томе [231], К. Грауман [225], Т. Герман [226], Д. Дернер [223], Г. Фіссені [224]); у Голландії (Утрехтська школа [222]), у Швеції (Д. Мангуссон [228; 229]).

Проблема ситуаційного підходу вперше була поставлена біхевіоризмом. На думку прихильників цього напрямку, людина розглядалася як проста сума ситуаційних змінних, які людина пережила в минулому і які можуть бути описані об'єктивно. Це, на погляд біхевіористів, відкривало можливість для точного передбачення і контролю поведінки. Разом з тим, біхевіористи були переконані в тому, що внутрішні процеси людської психіки не можуть бути об'єктом дослідження наукової психології. Вони наполягали на відмові від досліджень, орієнтованих на інтроспекцію, на дані суб'єктивного досвіду. Зосередження уваги виключно на об'єктивних (тих, що спостерігаються із зовні) фактах при відвертому ігноруванні суб'єктивного призвело до редукції багатства реальних форм поведінки особистості до рівня, який унеможлиблював, робив зайвим звернення до психологічних засобів дослідження, відтак і самої психології як такої.

У соціальній психології розробка проблеми ситуації пов'язана з іменем К. Левін, якому і належить теза про те, що поведінка людини є функцією особистості і ситуації. Згідно з поглядами К. Левіна, соціальний контекст актуалізує ресурси людини, які стимулюють або обмежують її поведінку. К. Левіну належить заслуга у встановленні зовні незначних, проте в дійсності дуже важливих ознак ситуації, які він позначив „канальними факторами”. Принципом канальних факторів пояснювалася та обставина, чому одні

ситуаційні чинники мали більший вплив на поведінку, аніж це очікувалося, а інші – менший.

Тривалий час у психології точилася гостра дискусія щодо пріоритету у регуляції поведінки особистісних або ситуаційних чинників, що ініціювалася представниками теорії рис та теорії ситуацій. Персонологи, зокрема, стверджували, що в поведінці людини переважаюча роль належить особистісним чинникам, і тому наполягали на константності особистості попри перебування її в різних соціальних ситуаціях. Ситуаціоністи, навпаки, вважали, що поведінка людини зумовлюється головним чином ситуацією. Причинами таких розбіжностей, на думку Л. Ф. Бурлачука та Н.Б.Михайлової, слугували значні відмінності у дослідницьких підходах. Персонологи надавали перевагу у своїх дослідженнях використовуючи кореляційному аналізу, передусім у тих випадках, коли мали відхилення від середньостатистичного показника. Доволі широкого розповсюдження у прихильників теорії рис займав кількісний аналіз, зокрема, різноманітні прийоми факторного аналізу. Ситуаціоністи ж за допомогою експериментальних методик вивчали переважно „середніх” досліджуваних [41].

Сучасні психологи схильні дотримуватися моделі особистісно-ситуативної взаємодії. Найбільш повно погляди щодо змісту вказаної моделі представлена Н. Ендлером і Д. Магнуссоном [228]:

- 1) поведінка є функцією неперервного процесу взаємодії особистості і ситуації;
- 2) особистість в цьому інтерактивному процесі виступає як активний, цілеспрямовано діючий суб'єкт;
- 3) провідними особистісними детермінантами поведінки є когнітивні і мотиваційні особливості;
- 4) повноцінне осмислення поведінки особистості стає можливим за умови встановлення зв'язку її з певними ситуаціями.

Поняття „ситуація” застосовується як пояснювальний принцип у багатьох дисциплінах, що свідчить про те, що теорія ситуації набуває міждисциплінарного характеру. У психологічній літературі поняття ситуації використовується у широкому та вузькому значеннях. У широкому значенні ситуація розуміється як загальна ситуація життя людини, у вузькому значенні ситуація пов’язується з конкретними подіями життя або експериментальними моделями ситуацій [229].

Ситуація розглядається також на мікро- і на макрорівні. У цьому зв’язку Д. Магнуссон виокремлює п’ять рівнів визначення ситуації [229]:

- А) стимули – окремі об’єкти або дії;
- Б) епізоди – особливо значущі події, що мають причину і наслідок;
- В) ситуації – фізичні, часові та психологічні параметри, які визначаються зовнішніми умовами; сприймання та інтерпретація ситуації надає значення стимулам і епізодам;
- Г) оточення – узагальнююче поняття, яке характеризує типи ситуацій;
- Д) середовище – сукупність фізичних і соціальних змінних зовнішнього світу.

Показано, що при дослідженні ситуації дослідники роблять головний акцент на її зовнішньому характері, ситуації розглядається за такого підходу як сукупність елементів середовища на певному етапі життєдіяльності суб’єкта [217; 229]. Згідно такого розуміння, структура ситуації охоплює предмети навколишнього світу, дійових осіб, їхню діяльність, комунікацію, взаємостосунки, події, що відбуваються, просторові та часові обмеження.

Проте, на думку інших дослідників, ситуація є системою суб’єктивних і об’єктивних елементів, яка утворюється в результаті активної взаємодії суб’єкта і середовища. До суб’єктивних елементів належать міжособистісні стосунки, соціально-психологічний клімат, групові норми, цінності, стереотипи свідомості. Отже, поняття ситуації не співпадає з поняттям середовища, яке може бути позасуб’єктивним, натомість ситуація завжди включає суб’єктивний аспект, це завжди „чиясь” ситуація.

На думку Л. Ф. Бурлачука та Н. Б. Михайлової, про ситуації є сенс говорити у випадку, коли має місце співвідношення фрагмента середовища з конкретним суб'єктом шляхом надання даному фрагменту особливого для суб'єкта значення. Близьким у цьому контексті є поняття особистісного смислу, яке ввів О. М. Леонтьєв, який розумів його як оцінку життєвого значення для суб'єкта об'єктивних обставин і його дій в них [117]. Окремим постає питання про межі ситуації, що визначаються як середовищем, так і людиною. Середовище, як констатується, визначає місце, час подій, їх учасників тощо. Межі визначаються також через зміст подій, що відбуваються. Зазначається, що психологічний зміст ситуації залишається відкритим і потребує спеціальних додаткових досліджень.

Змістова характеристика ситуації представлена у феномені подій, які можуть бути яскравими, емоційно забарвленими, цікавими або негативними, трагічними. Ситуації розрізняються також за мірою насиченості подіями, що досліджуються за допомогою біографічного методу. Завдяки цьому методу досягається можливість діагностики унікальності життєвого шляху окремо взятої особи. У вітчизняній психології цей напрямок досліджень одержав назву „життєвий шлях особистості”, а особистість відповідно до нього розглядається як суб'єкт життєвого шляху [2; 16; 167].

Останнім часом дослідження феномена події досліджується в медико-психологічних дослідженнях. Це, зокрема, при дослідженні особливостей психічного переживання подій хворими і здоровими людьми. Крім цього, за цим методом проводяться дослідження ситуацій безробіття і еміграції тощо [41].

Встановлено, що структура ситуацій може бути представлена стабільними і динамічними компонентами, які перебувають у різному співвідношенні. З моменту виникнення ситуації остання зазнає неперервних змін, які можуть привести до її стабілізації, довготривалого існування або, навпаки, до повного руйнування і зникнення. У свою чергу, динаміка ситуації може бути зумовлена зовнішніми чинниками (об'єктивний перебіг подій) і

бути результатом активності самого суб'єкта, який прагне підпорядкувати собі ситуацію, змінити її відповідно до своїх бажань та цілей. З цією метою для пояснення ситуативної динаміки введені поняття „напружена система”, яке розуміється як неперервне динамічне протистояння сил всередині ситуації, які протистоять одна одній [166]. Сутність цього протистояння віднайшла свого тлумачення в концепції „квазістаціонарної рівноваги” В. Келера: деякі процеси коливаються в межах, заданих певними силами, які мають стримуючий або спонукальний характер.

Зміни в системі можуть здійснюватися двома різними способами з різними наслідками. Можна додавати або розвивати спонукальні сили (збільшувати напруженість у системі), або усувати (послаблювати) стримуючі сили, які перешкоджають бажаним змінам (знижуючи напругу). Квазістаціонарна рівновага важко піддається змінам саме з причини балансу сил, які протистоять одна одній. Разом з тим втручання в систему або заміна в ній незначних на перший погляд сил елементів, може призвести до драматичних та масштабних змін. Принцип напружених систем, введений Л. Росс і Р. Нісбет, дає змогу зрозуміти, чому масштабні маніпуляції іноді не дають значних ефектів, а менш масштабні маніпуляції, навпаки, бувають досить ефективними. Якщо говорити про стримуючі чинники, то масштабні маніпуляції можуть виявлятися безсильними перед більш масштабними стримуючими чинниками, або навіть збільшувати силу опору останніх. На противагу цьому менш масштабні маніпуляції можуть призводити до ненадійної рівноваги або канального чинника, викликаючи зміни в системі швидше за допомогою зміни напрямку силових впливів, ніж за допомогою грубої сили. Прикладом цього слугують зміни і розпад політичної і економічної системи Радянського Союзу.

Питання про вплив тієї чи іншої ситуації на психіку людини вимагає вивчення самого процесу психічного відображення ситуації, її суб'єктивної інтерпретації і когнітивно-емоційних репрезентацій у свідомості. Психологічний аналіз ситуації як об'єкта зовнішнього впливу веде до аналізу

власне психологічних конструктів цих ситуацій, представлених у свідомості людини.

Суб'єктивні представленість картини ситуації в індивідуальній свідомості викликає особливий інтерес дослідників, оскільки безпосередньо стосується предмету психологічної науки. Зокрема, розведення картини світу, яка існує в свідомості суб'єкта і в дійсності, найяскравіше виступає в дослідженнях ілюзорного сприймання [52; 122] і в дослідженнях міжособистісного сприймання, де пристрасність суб'єктів сприймання, їх індивідуальний досвід і життєва позиція зумовлюють суперечливу множинність образів об'єкта сприймання і багато в чому визначають характер міжособистісного сприймання [147]. Саме в цій галузі психологічного знання виникали уявлення про життєвий простір (К. Левін [227]), імпліцитну теорію особистості (Дж. Брунер [39]), теорію особистісних конструктів (Дж. Келлі), уявлення про образ світу як особливий квазівимір, в якому відкриваються людині об'єктивний світ [117].

У зв'язку з цим виникає особлива проблема дослідження тієї психологічної реальності, яка отримала у літературі поняття „картини світу” або „картини ситуації як фрагмента світу, яка, на думку В. П. Петренка, складається з окремих сегментів змісту індивідуальної свідомості [147]. Для вивчення цього феномену у категоріальній структурі індивідуальної свідомості використовуються різноманітні методи психосемантики. На думку Л. Ф. Бурлачука і Н. Б. Михайлової, такий шлях є продуктивним, але не єдиним, адже в літературі для визначення суб'єктивної представленості ситуації в свідомості використовується низка близьких термінів: конструкт, фрейм, схема, скрипт, модель дискурсу, ментальна модель, ментальна карта тощо [41].

Німецькому досліднику Г. Томе [231] належить ґрунтовний огляд досліджень з проблеми когнітивних репрезентацій ситуацій. Створена ним теорія ґрунтується на автобіографічному підході до вивчення особистості і

орієнтує на вивчення сукупності феноменів суб'єктивного відображення ситуації життя. Дослідник широко використовує результати аналізу когнітивних репрезентацій, які переживаються людиною у різних ситуаціях: під час проведення вільного часу, в період хвороби, в ситуації конфлікту з друзями тощо. Натомість, автор застерігає, що когнітивні репрезентації далеко не завжди є прямим і об'єктивним відображенням зовнішньої ситуації, оскільки вони виникають в результаті конфронтації не тільки з зовнішнім, але й внутрішнім світом особистості. Відповідно до цього, форма репрезентації може бути презентована у таких різних поняттях, як „конструкт”, „схема”, „скрипт”, а також в традиційних поняттях „образ”, „уявлення”, „переживання”. Для змістового узагальнення різних когнітивних репрезентацій Г. Томе пропонує таке поняття, як „суб'єктивний життєвий простір”. Запропоноване поняття позначає всю сукупність когнітивних репрезентацій, що актуалізуються людиною в даний момент. Таким чином, поняття „репрезентація” включає в себе те, що уявляється, і ще „щось”. Додаток „когнітивна” підкреслює, що відображення спрямоване на досягнення відповідності змісту репрезентації реальній ситуації. Головну інтегративну функцію когнітивних репрезентацій Г. Томе вбачає в забезпеченні адекватності суб'єктивного життєвого простору людини. Інша функція полягає в забезпеченні поведінки в даній ситуації. Разом з тим, когнітивні репрезентації в концепції Г. Томе займають проміжне місце між „після сприймання” і „до поведінки”. Психологічна характеристика здійснюється за низкою параметрів: тематичне структурування репрезентацій; центрація і децентрація змісту; міра диференційованості змісту; міра абстрактності змісту; представленість суб'єктивних переконань; вираженість настроїв, емоційних станів; наявність суб'єктивних припущень, надій, побоювань.

Крім цього, виокремлюються кілька загальних якісних параметрів: позитивні-негативні репрезентації; товариські-ворожі; надійні-ненадійні; ясні-неясні; довірливі-відчужені тощо.

Для розуміння феномена суб'єктивної картини ситуації американські соціальні психологи використовують поняття „суб'єктивна інтерпретація соціальної реальності” [166]. Встановлено, що суб'єктивна інтерпретація подій однієї і тією людиною характеризується значною мінливістю, яка є досить істотною для регуляції поведінки. Більш того, спостерігається також значна мінливість значення, яке атрибутується різними людьми. Досить плідними для розуміння психологічного змісту суб'єктивної картини ситуації, є ідеї американських колег про те, що „значна кількість важливих феноменів витікає з мінливості суб'єктивних інтерпретацій, що даються однією і тією ж людиною, а також з відмінностей між інтерпретаціями, що даються різними людьми в одній і тій же ситуації” [166, с. 133].

Особливу увагу дослідників напрямку, що тут розглядається, привертають два взаємопов'язані аспекти процесу суб'єктивної інтерпретації. Перший пов'язаний із наданням ярликів або формування категорій, тобто те, що дозволяє віднести предмет, людину або подію до певного класу явищ і сформувані на цій підставі припущення щодо окремих характеристик або властивостей об'єктів. Другий пов'язаний з розв'язанням невизначеності, тобто із заповненням суб'єктом інформаційних прогалин (лаун) і можливою реінтеграцією інформації, яка не узгоджується із присвоєним ярликом або категорією.

Як показав здійснений нами аналіз відповідних джерел, сучасні когнітивісти активно обговорюють проблему різновидів „структур знання”, які лежать в основі процесу суб'єктивної інтерпретації і спрямовують його. Особлива увага надається структурам, які, як припускається, зумовлюють наше знання і розуміння не тільки статичних предметів та їх груп, але й також динамічних послідовностей подій.

Для позначення таких динамічних структур знання були введені поняття „схема” [217], згодом і поняття „сценарій”. Прагнення людей покладатися на сценарії, схеми та інші структури знання, які допомагають інтерпретувати їм події, що відбуваються, призводить нерідко до істотних помилок. Такі

феномени, зокрема, як швидке і легке розуміння ситуації, а також хворобливе нерозуміння, гарантована впевненість у своїй думці або схильність ставати об'єктом маніпуляції, дозволяти вводити себе в оману, розглядаються психологами як взаємопов'язані наслідки використання інструментів, на які люди покладаються при інтерпретації свого соціального оточення [166]. Очевидно, що сучасний стан зарубіжних і вітчизняних досліджень проблеми ситуації відрізняється строкатістю пояснень психологічного змісту досліджуваних параметрів ситуації, що суттєво обмежує можливість систематизації, відтак і операційну спроможність цього поняття.

У цьому зв'язку Л. Ф. Бурлачук і Н. Б. Михайлова вважають, що необхідною умовою несуперечливого розуміння змісту суб'єктивної інтерпретації ситуації є психологічна характеристика безпосередньо самого суб'єкта сприймання. За допомогою стандартизованих методик вони одержали дані про особистісні якості, інтелектуальний потенціал та мовну компетентність досліджуваних. Когнітивні інтерпретації залежать від мотивації, установок, ціннісних орієнтацій, когнітивних та комунікативних здібностей, а також від стану здоров'я, віку, статі досліджуваних.

Для аналізу і характеристик різних феноменів суб'єктивної репрезентації ситуації в свідомості людини були виокремлені такі параметри:

1. Психічний стан суб'єкта, який передуює зіткнення з ситуацією: готовність до ситуації, ставлення до неї та її попередня оцінка, очікування і прогнозування.
2. Вияв механізмів психологічного захисту у процесі інтерпретації ситуації.
3. Емоційні переживання змісту власної репрезентації ситуації.
4. Тематичний зміст когнітивних репрезентацій, їх ієрархія і міра диференційованості.
5. Орієнтованість репрезентацій на інтереси самого суб'єкта, інших людей, вимоги реальної ситуації.
6. Міра стабільності когнітивних репрезентацій.

7. Тенденції динаміки [41].

Узагальнюючи результати зарубіжних та вітчизняних досліджень, слід відзначити, що „суб’єктивний життєвий простір” людини має свій специфічний зміст і функціонує за своїми законами. Суб’єктивна картина ситуації і сама ситуація не ідентичні. Вони мають як точки співпадання, так і істотні відмінності.

Наведене вище, попри існуючі розбіжності у поглядах дослідників, дає нам вагомі підстави вважати цілком обґрунтованим припущення щодо евристичності особистісно-ситуаційного підходу загалом, в контексті дослідження детермінант агресивної поведінки охоронця, зокрема

На користь такого ствердження слугують результати аналізу взаємозв’язку між певними ситуаціями, що провокують агресивну поведінку людини (зокрема, таких як антипатія до певної людини, ситуація навмисної вербальної агресії іншої людини, ситуація навмисної фізичної агресії іншої людини тощо) і певними її індивідуально-психологічними властивостями. На підставі відповідного якісно-кількісного оброблення отриманих даних був зроблений висновок про опосередкований характер такого зв’язку, а отже і про певний селективний вплив зазначених вище та інших ситуацій на особливості породження і перебіг агресивної поведінки [70].

Очевидно, що брак відповідних публікацій, а також певна довільність у виборі діагностичних процедур, не дають підстав для належних узагальнень щодо характеру і усталеності встановленої тенденції. Емпірична перевірка відібраних нами відповідно до поставленої проблеми методологічного арсеналу складає зміст наступного розділу.

Висновки до розділу 1

Здійснений у розділі теоретичний аналіз досліджуваної проблеми дозволив зробити такі висновки:

- Показано, що попри певного досвіду дослідження феномену агресії

у психологічній та дотичних до неї дисциплінах, загальноприйнятого тлумачення поняття агресії та її поведінкових референтів не існує.

– Дослідження агресії здійснюють головним чином за трьома напрямками: у руслі пошуку зв'язків агресії зі спадковістю або біологічно зумовленими формами поведінки; у руслі уявлень, що пов'язують агресію із соціально засвоєними індивідом формами поведінки; у контексті підходу, що віддає перевагу розв'язанню проблеми агресії методом інтеграції двох попередніх підходів. На наш погляд, продуктивним для дослідження агресії як складного, багаторівневого, різнопланового, системно організованого феномена є особистісно-ситуаційний підхід, застосування якого для вивчення інших феноменів останнім часом є досить популярним та продуктивним.

– Доводиться, що агресія має вивчатися не тільки в поведінковому, але й в емоційному, когнітивному і вольову аспектах, отже за умови єдності зовнішніх виявів і внутрішніх чинників. Агресивна поведінка може спричинятися, з одного боку, внутрішніми чинниками (емоційними, мотиваційними, когнітивними), з іншого – зовнішніми, ситуаційними (загроза, невизначеність тощо).

– Показано, що адекватною дослідницькою стратегією розв'язання існуючих протиріч у дослідженні проблеми детермінації агресивної поведінки людини, слугує особистісно-ситуаційний підхід.

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ТА ЗАСОБИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Загальна процедура та методи дослідження

У визначенні загальної організації емпіричного дослідження та виборі методів ми стикнулися з низкою проблем, які вимагали додаткового уточнення. Очевидно, що у даному випадку не уявляється можливим застосовувати методи дослідження, за яких досліджувані можуть заподіяти один одному шкоду. Дослідник, що вивчає вияви агресії, не може бути застрахований від агресивних випадів у свою адресу. Наявність подібного роду ризику не можна виключати за всієї їх небажаності. Складним є вивчення найбільш небезпечних видів агресії, тим більше їх експериментальне моделювання. Частіше експериментальна робота будується тільки з відносно безпечними видами агресії. У процесі організації дослідження виникають дилеми як морального, так і технічного характеру, які між собою переплітаються. Крім того, той факт, що агресивна поведінка за своїми виявами може бути різноманітною, все це робить завдання дослідників з виявлення методичних засобів діагностики і корекції досить складним. Тому у багатьох випадках застосовуються порівняно „безпечні” методи дослідження, такі, які опитування і спостереження, дослідники використовують методи і прийоми, які дозволяють вивчати агресію, уникаючи вірогідність заподіяння реальної шкоди [36, с. 55].

Так, зокрема, Р. Берон і Д. Річардсон у своїй праці пропонують використовувати експериментальні та неекспериментальні (неманіпулятивні) методи вивчення агресивної поведінки за допомогою опитування (архівні дослідження, вербальна інформація – анкети, особистісні опитувальники; оцінювання іншими); проєктивні методи, методи спостереження за агресивною поведінкою (природні та лабораторні) [36]. При вивченні

агресивної поведінки використовуються також і різноманітні методи дослідження особистості [130]. Відповідно до сформульованого нами підходу, дослідження такого складного феномена, яким є агресивна поведінка, має носити комплексний характер, відтак і підлягати аналізу за допомогою широкого арсеналу методичних засобів.

У нашому дослідженні перевага віддавалася психодіагностичним методам дослідження. Зокрема, використовувалися лише ті методи, які є об'єктивними, надійними, валідними, пройшли ревалідацію і рестандартизацію [31, 32, 35, 43, 42, 44, 45, 62, 91, 92, 109, 122, 123, 149, 150]. Нами враховувалася також можливість застосування вимірювального апарату, що відповідає існуючим вимогам до кількісної і якісної інтерпретації отриманих результатів.

У даному дослідженні ми вважали доцільним доповнити особистісно-ситуаційний підхід теорією провідних тенденцій Л. Н. Собчик [149, 180]. Як відомо, в основу цієї теорії покладено положення С. Л. Рубінштейна [137, 167, 168] про роль вроджених індивідуальних властивостей, як умов, через які переломлюється соціальний досвід, про внутрішню зумовленість індивідуальної вибірковості по відношенню до зовнішньої детермінації. Згідно вказаної теорії, особистість розглядається як єдність біологічних і соціальних чинників, а стійкі особистісні властивості, що визначають типологічну належність індивіда, - як структуру провідних тенденцій [9, с.122-123].

Обґрунтування засобів емпіричного дослідження спиралося на такі принципи:

- методики повинні надійно виявляти агресивну складову (агресивні компоненти) у структурі особистості досліджуваного;
- вони повинні давати надійну інформацію про особистість досліджуваного загалом, а також про особливості структурування певних комплексів властивостей професійно важливого характеру, зокрема:

- повинні давати об'єктивну інформацію про міру контролю над агресією, способи її редукції, розрядки або сублімації;
- повинні давати можливість порівнювати одержані дані.

Процедура діагностики включала сім методик. Серед них: методика дослідження прихованої мотиваційної агресії, проєктивна методика для передбачення відкритої агресивної поведінки, проєктивні і вербальні методики дослідження особистості. У цілому програма дослідження передбачала отримання таких показників агресивної поведінки: Декларативний (Супер-ЕГО) - Опитувальник „Басса-Дарки”; Суб'єктивних переживань (ЕГО) - 16 PF (A); Акцент 2-90; КУ; Неусвідомлюваний (ІД) - Тест „Рука”; МПВ Л. Сонді; МКВ М. Люшера.

Вказані вище методики можна також розділити на дві групи: перша – це методики, які безпосередньо спрямовані на виявлення поведінкових виявів агресії (опитувальник „Басса-Дарки”, Тест „Рука”, КУ, МПВ Л. Сонді), друга – методики, які виявляють особистісні та функціональні чинники (Акцент 2-90, 16 PF (A), МКВ М. Люшера).

Декларативний рівень. Для дослідження і вірогіднісного прогнозування можливого прояву відкритої мотиваційної агресії було використано опитувальник „Басса-Дарки”.

Неусвідомлюваний рівень. Враховуючи специфіку досліджуваного явища, для діагностики були використані проєктивні методики: методика дослідження особистості Л. Сонді, методика, призначена для передбачення відкритої агресивної поведінки – тест „Випробування по руці” (Hand Test) Е. Вагнера, і як проєктивний метод, спрямований на опосередковане вивчення особистості, використовувався тест вибору кольору М. Люшера.

Тест Л. Сонді належить до глибинно психологічних прийомів. На думку Л. Сонді, у глибині психіки міститься вісім основних потреб, які і складають механізм регуляції поведінки. Генонотропізм або вибори, що пояснюються родовим несвідомим, можна спостерігати в різних життєвих сферах при

виборі: чоловіка/дружини, друзів, професії і занять у вільний час, хвороби, способу смерті [146].

Для дослідження відкритої агресивної поведінки була використана методика Е. Вагнера „Випробування по руці” (Тест „Рука”), яка опублікована Е. Вагнером, Б. Брайкліном і З. Піотровським у 1962 році [35]. Цей метод передбачає використання 10 карт, на яких подано зображення руки, що є проєктивним середовищем. На всіх картах, за виключенням останньої, подані зображення руки. Десята карта вільна. Карти демонструються в певній послідовності і у певному положенні по одній. Досліджуваній повинен „проекувати”, розповідаючи, що ці руки роблять. Відповіді записуються дослівно з реєстрацією часу, а потім оцінюються і інтерпретуються. Оцінка одержаних даних здійснюється за такими 11 показниками: агресія, директивність, страх, прихильність, комунікація, залежність, демонстративність, покаліченість, активна безособовість, пасивна безособовість, опис. Відповіді, що належать до перших двох показників, розглядаються авторами як пов’язані з готовністю досліджуваного до зовнішнього вияву агресивності, небажанням пристосуватися до оточення. Чотири наступні показники вказують на тенденцію до дій, спрямованих на пристосування до соціального середовища, вірогідність агресивної поведінки незначна. Кількісний показник відкритої агресивної поведінки розраховується шляхом віднімання суми „адаптивних” відповідей із суми відповідей за першими двома показниками, тобто Σ („агресія” + „Директивність”) – Σ („страх” + „прихильність” + „комунікація” + „залежність”). Відповіді, що потрапляють під категорію „ексгібіціонізм” та „покаліченість”, при оцінці вірогідності агресивних проявів не враховуються, оскільки їх роль у даній сфері поведінки непостійна. Ці відповіді можуть лише уточнити мотиви агресивної поведінки [35].

Важливе значення для діагностики агресивної поведінки має показник КВД (коефіцієнт викликаючих дій) і ДС (досвіду співвідношення). В основі категорії „Досвіду співвідношення” лежить психодинаміка розвитку

особистості. У цій категорії виділяють чотири основні блоки – МЖО (міжособистісна сфера), СРД (сфера середовища), ПП (погана пристосовуваність) – невротичний блок і УН (уникнення) – психотичний блок. Нормальне співвідношення між блоками МЖО : СРД : ПП : УН, згідно Вагнеру, повинне складати 5 : 5 : 1 : 0 [42]. Показник КВД (основний показник агресивності за Вагнером) вказує на переважання у поведінці досліджуваних агресивних компонентів над комунікативними. Величина, яка перевищує 1 бал за цим показником, розглядається як досить висока і вказує на виразну схильність до відкритого вияву агресії [42].

Проективним методом, спрямованим на опосередковане вивчення особистості, слугував метод кольорових виборів М. Люшера [44]. Цей метод дозволяє виявляти зв'язок між конституційними властивостями з типом реагування на зовнішні впливи середовища, міру підвладності або опору цим впливам за допомогою властивих даному індивіду способів захисту [150]. Психологічна інтерпретація вибору кольору спирається на припущення про те, що кожному кольору властиве певне символічне значення, що вибір того чи того кольорового ряду відбиває певні індивідуальні особливості досліджуваного. При цьому оцінюється функціональна значущість позиції, яку займає конкретний колір [35].

Рівень суб'єктивних переживань. Методиками, призначеними для діагностики схильності, готовності людини реагувати на поведінку інших людей слугувала „Комунікативна установка” [31], в основу якої покладені теоретичні уявлення вітчизняної психології [27, 130].

Комунікативна установка – це „готовність реагувати на ті чи ті типи партнерів взаємодії певним чином, що зумовлено наявним у неї досвідом спілкування, оцінками і переживаннями їх сутності, поглядів і поведінки [31, с. 190]. Дія установок може бути або виправданою і доречною, або помилковою і навіть шкідливою.

У повсякденній взаємодії важливу роль відіграє комунікативна установка щодо людей взагалі. Ця установка утворюється під впливом досвіду

спілкування, знань і оцінок більшості людей, з якими особистості довелося стикатися в різних сферах – в побуті, на роботі, в громадських місцях. Така установка може бути позитивною або негативною, рідше – невизначеною.

Позитивна установка на людей – готовність особистості доброзичливо ставитися до більшості оточуючих. Вона формується під впливом вдалого, переважно позитивного досвіду взаємодії з іншими, внаслідок позитивних переживань і оцінок більшості життєвих епізодів спілкування.

Негативна установка відбиває готовність особистості недоброзичливо ставитися до більшості оточуючих. Остання формується під впливом несприятливого досвіду взаємодії, а також внаслідок яскраво виражених емоцій негативного спектру [31]. Методика спрямована на виявлення негативної комунікативної установки і складається з 25 суджень. Одержані дані оцінюються за п'ятьма шкалами:

1. Завуальована жорстокість у ставленні до людей, в судженнях про них – в замаскованій, приглушеній або непрямій формі судження особистості містять недоброзичливість, настороженість у стосунках з багатьма партнерами, негативні висновки про людей, небажання відгукатися на їхні проблеми.

2. Відкрита жорстокість у стосунках з людьми – особистість не приховує і не пом'якшує свої негативні оцінки і переживання з приводу більшості оточуючих: висновки про них різкі, однозначні і категорично.

3. Обґрунтований негативізм в судженнях про людей – він утворюється внаслідок негативних висновків про деякі типи людей і окремі сторони взаємодії.

4. Бурчання, тобто схильність робити необґрунтовані узагальнення негативних фактів у сфері взаємостосунків з партнерами і в спостереженні за їх поведінкою.

5. Негативний особистий досвід спілкування з оточуючими – даний компонент установки вказує на те, якою мірою особистості таланило в житті на найближче коло знайомих і партнерів у спільній діяльності (у попередніх

показниках оцінювалися радше загальні ситуації). Негативний особистий досвід може відігравати роль конденсатора, який утримує постійно високу напругу негативної енергії емоцій. Іноді досить невеликої провокуючої ситуації, аби такий досвід відтворився і поширився на стосунки з людьми.

Крім вказаних вище показників оцінювалася міра вираженості загальної негативної комунікативної установки. Одержані за кожним показником бали перераховувалися у проценти, які вказували на міру вираженості даного компонента негативної комунікативної установки. Величина більше 33% свідчить про наявність вираженої негативної комунікативної установки [31].

Аналіз існуючих у відповідній літературі засобів вивчення агресії привів нас до необхідності використання ще двох додаткових методик: шістнадцятифакторного опитувальника Р. Кеттелла і методики виявлення акцентуованих рис особистості „Акцент 2-90”.

Опитувальник „Акцент 2-90” (модифікований варіант опитувальника Шмішека-Мюллера) призначений для діагностики типу акцентуацій особистості і є реалізацією типологічного підходу [35]. В основу методики покладена теорія „акцентуованих особистостей” К. Леонгарда [115, 99]. У використаному у даному дослідженні модифікованого варіанту методики [45] додана шкала „Інтроверсія” (що більше відповідає теоретичним уявленням К. Леонгарда).

Цінність даної методики полягає в тому, що вона дозволяє виявити перелік важливих, з огляду завдань даного дослідження, таких чинників, як тривожність, емоційна збудливість, застрявання, підвищена активність, демонстративність тощо.

Результати застосування шістнадцятифакторного опитувальника К. Кеттелла давали нам можливість визначення як окремих властивостей особистості, так і її констеляцію, врешті-решт і звертатися до методу типологізації [168]. У нашому дослідженні була використана форма А, що складається з 187 запитань.

Дослідження проводилося на базі двох охоронних установ, що спеціалізуються на наданні різного роду охоронних послуг. Загалом у дослідженні взяли участь 115 осіб чоловічої статі віком від 26 до 36 років.

2.2. Аналіз та порівняльна характеристика отриманих результатів

Як зазначалося у методичній частині, оцінка вираженості різних видів агресії здійснювалося за методикою „Басса-Дарки”. Отримані результати наводяться у табл. 2.1 і 2.2.

Як випливає з наведених у табл. 2.1 даних, більшість досліджуваних виявили середній рівень фізичної агресії (50 % досліджуваних отримали 7 балів (тобто показник близький до верхньої межі інтервалу), непряму агресію, вербальну агресію, почуття провини і загальної агресивності, причому середній рівень загальної агресивності властивий переважній більшості опитаних (86 %). Варто відзначити досить високий відсоток осіб, що показали високий рівень фізичної агресії і почуття провини – 39,5% і 27% відповідно. За показниками роздратування, підозрілості і ворожості досліджувані продемонстрували середню і низьку міру вираженості. За показниками негативізму і образи більшість досліджуваних виявили низький рівень.

Таблиця 2.1

Середні значення показників агресії загальної вибірки досліджуваних (n=115)

Вид агресії	Показники			
	M	$\pm \delta$	$\pm m$	Mo
Фізична агресія	6,40	2,1	0,48	8
Непряма агресія	3,6	1,5	0,35	4

Продовження табл. 2.1

Роздратування	3,2	1,6	0,35	4
Негативізм	1,9	1,5	0,34	1
Образа	2,7	1,8	0,45	2
Підозрілість	3,3	1,6	0,42	5
Вербальна агресія	5,5	2,2	0,49	7
Почуття провини	5,1	2,0	0,41	6
Загальна агресивність	15,8	4,3	1,0	17
Ворожість	6,1	2,8	0,7	7

Таблиця 2.2

Рівень навантаженості показників агресії (у %).

Вид агресії	Рівень вираженості		
	Низький	Середній	Високий
Фізична агресія	5,4	55,1	39,5
Непряма агресія	38	61	1,0
Роздратування	49	48	3
Негативізм	48	40	12
Образа	60	32	8
Підозрілість	54,5	43	2,5
Вербальна агресія	16,1	66,5	17,4
Почуття провини	24	49	27
Загальна агресивність	13	86	1
Ворожість	44,6	55,4	0

Враховуючи той факт, що дана методика не захищена від мотиваційних артефактів, можна припустити, що досліджувані виявляли певну обережність і через це дещо занижили реальний рівень власної агресії.

Порівняльний аналіз наведених у табл. 2.1 і 2.2 вказує на те, що типовою, а отже прийнятною формою вияву агресії досліджувані вважають фізичну агресію (94,6% демонструють середню і високу міру вираженості; $M_o = 8$), а також дещо менше вербальну агресію (66,5% демонструють середню і 17,4% високу міру вираженості), які є прямими формами прояву агресії. Перевага фізичної агресії, беручи до уваги професію досліджуваних, є з їх погляду, соціально прийнятною і професійно важливою якістю, наявність якої необхідна для виконання професійних обов'язків. Як показали результати дослідження, надання досліджуваними переваги фізичній агресії пов'язано з певною демонстрацією їхньої готовності до застосування фізичної сили, тобто носить певною мірою показовий, характер і є таким чином засобом своєрідного психологічного захисту (прагнення показати свою фізичну силу, щоб приховати внутрішню слабкість). До того ж фізична агресія часто асоціюється зі стереотипом чоловічої поведінки і в цьому контексті не розглядається як соціально небажана якість.

Середня міра вираженості вербальної агресії носить „фоновий” характер. Вона відбиває соціальний стереотип і також розглядається досліджуваними як варіант норми. Однак за умови того факту, що вербальна агресія часто виникає в разі нездатності або неможливості з боку людини адекватним способом впливати на ситуацію, що не задовольняє (за зовнішніми чи внутрішніми причинами), то в такому випадку вербальна агресія також виконує функцію психологічного захисту. Цей захист може здійснюватися в двох напрямках: з одного боку, як захист від внутрішньої слабкості, а з іншого – як захист від більш потужних агресивних і деструктивних імпульсів, стримувати які неможливо, а їх прямий вияв загрожує можливими неприємностями.

Значна кількість досліджуваних, що виявили середній рівень загальної агресивності (86%), може бути зумовлена середніми значеннями за показниками фізичної і вербальної агресії і тому інтерпретація цього показника має визначатися залежно від наявності цих двох видів агресії (у

поєднанні з роздратуванням). Відзначимо, що середній рівень виявлення загальної агресивності може розглядатися як досить високий, оскільки він свідчить про свідоме налаштування особистості на агресивні реакції, які розглядаються як припустимі в досить широкому спектрі життєвих ситуацій.

Звертає на себе увагу середній рівень показника почуття провини або аутоагресії (49% досліджуваних виявили середню і 24% високу міру). Порівняно високий рівень показника почуття провини вказує на наявність різноспрямованих тенденцій, які виявляють досліджувані навіть на декларативному рівні. З одного боку, можна спостерігати тенденцію до зовнішнього реагування шляхом агресії, а з іншого – тенденцію до спрямовування агресії на себе. Це може свідчити про те, що існує досить сильний стримуючий фактор для прямих форм вираження агресії, а також про те, що прояв агресії щодо інших часто супроводжується спрямуванням частини цієї агресії на себе (покарання себе за внутрішню слабкість, за неможливість стриматися, невміння повністю контролювати себе). Почуття провини багато в чому пов'язане з оцінним ставленням людини до самої себе, тобто є похідною від внутрішніх, часто неусвідомлюваних, механізмів нормативного контролю. Однак до почуття провини належать також і усвідомлювані аспекти самоконтролю, а також різні неусвідомлювані чинники (неусвідомлювані імпульси, інстинктивні спонукання тощо). Від поєднання всіх цих складових і залежить, як припускаємо, конкретний прояв почуття провини (воно може бути адекватним або неадекватним, усвідомлюваним або неусвідомлюваним, реальним або ірреальним, руйнівним або продуктивним тощо), тому даний показник має розглядатися з урахуванням всіх зазначених складових.

У будь-якому випадку почуття провини має певний фоновий рівень і виконує певні позитивні функції (стримування, протидія тощо). У випадку досить високої міри вияву почуття провини блокується не тільки агресія, але й продуктивна активність. У цьому випадку почуття провини саме по собі може стати потужним джерелом агресії щодо інших і до самого себе.

Факт поєднання почуття провини і прямих форм прояву агресії вказує на певну нестійкість психіки, імпульсивність. Встановлений рівень почуття провини може вказувати на те, що досліджувані докладають надмірні зусилля для самоконтролю, відчувають комплекс недостатності, піддаються чужому впливу і залежні від авторитету (думки значущого оточення, керівництва тощо). Можна припустити наявність у досліджуваних певної депресивної готовності. Не виключено, що демонстрація такого рівня почуття провини є бажанням отримати добре враження про себе. Все вищенаведене стосовно почуття провини вказує на наявність ризику самодеструкції, який може набувати різних форм прояву: від різного роду фізичних нездужань, психосоматичних розладів до актів суїциду.

Значна кількість досліджуваних (61%) виявили середню вираженість непрямой агресії при наявності досить значної кількості осіб, які показали низький рівень (38%), свідчить про те, що даний вид агресії властивий більшості досліджуваних, однак частина їх заперечують наявність у себе цього виду агресії. Поряд з цим, показники низького і середнього рівня прояву роздратування, негативізму, образи, підозрілості і ворожості вказують на те, що досліджувані розглядають такі вияви як малозначущі або взагалі для них невластиві. Більшість досліджуваних (60%) заперечують в собі (або витісняють) або намагаються не показати міру своєї образи, яка певною мірою їм властива, на що вказує досить велика частка осіб, які виявили середній рівень вияву образи (32%). Вказані види агресії належать до непрямих форм вияву агресії (за виключенням роздратування), їх не завжди можна безпосередньо спостерігати, тобто часто їх намагаються приховати і зовні не демонструвати. Розподіл значень у цьому випадку більший, ніж у попередній групі чинників. Це вказує на неоднозначне ставлення досліджуваних до явищ, які викликаються цими чинниками.

Фізична і вербальна агресія, поряд з почуттям провини, є культурно прийнятними в нашому суспільстві видами агресії. Фізична і вербальна агресія є найбільш поширеними видами агресії. Вони можуть виконувати як

функції атаки, нападу, заподіяння зла, так і функцію захисту від нападу. Фізична агресія часто є соціально небезпечною і такою, за яку карають, однак, поряд з вербальною, вона у ряді випадків є соціально необхідною і навіть заохочуваною. Інші ж види агресії носять прихований характер, тому відповідь на питання про їх соціальну бажаність чи небажаність потребує перестороги. У більшості випадків вказані форми вияву агресії соціально не схвалювані, хоча, можливо, і менш небезпечні, ніж відкрита фізична агресія. Часто ці показники у самооцінках хибують на об'єктивність, особливо коли результати обстеження якимось чином можуть вплинути на долю досліджуваного, на його становище у суспільстві, або можуть бути використані йому на шкоду.

Одержані за методикою „Басса-Дарки” результати дали змогу розробити модель поведінки охоронців: останні демонструють здебільшого прямі, відкриті форми виявлення агресії, в разі, коли прямі засоби впливу не мають належного ефекту або виявляються заблокованими шляхи для їх прямого вияву, то є імовірність вияву агресії непрямим шляхом (непряма агресія). При цьому досліджувані усвідомлюють, що вони можуть здійснити заборонені вчинки, які викликатимуть у них досить глибоке почуття провини. Досліджувані демонструють схильність до дотримання певних принципів, моральних правил, авторитетів, виявляють почуття провини. При цьому вони виявляють, що вони досить урівноважені, спокійні, що їм не властиві різкі коливання настрою, що вони контролюють себе достатньою мірою (низький рівень роздратування). Вони не „тримають камінь за пазухою”, діють відкрито і прямо, не накопичують у собі зло. Разом з тим, вони часто відчують негативні почуття при порушенні певних норм, при обмані, зраді тощо. Більшість з них намагаються виплеснути агресію відразу і за призначенням, а не тримати її в собі довгий час, вони приймають життя таким, яким воно є, видають себе як таких, що нікому не заздрять і у більшості випадків нікого не карають за які-небудь реальні чи надумані вчинки (низький рівень образи).

Більшість опитаних демонструють свою доброзичливість у ставленні до людей, до керівництва, зізнаються, що у них немає негативного ставлення до людей, що вони згодні з існуючим порядком речей і не прагнуть його змінити або порушити (низький рівень негативізму). До людей вони ставляться з довірою і доброзичливо, хоча іноді і мають певні сумніви стосовно людської порядності. Загалом досліджувані у міру агресивні, але не ворожі, тобто у них досить доброзичливе ставлення до інших. Негативні емоції носять тимчасовий характер і реалізуються за допомогою фізичної або вербальної агресії, або переходять у аутоагресію, тобто у почуття провини.

Таким чином, на підставі отриманих результатів можна скласти певний психологічний портрет охоронця як такого, що володіє спрямованим механізмом внутрішнього контролю, який утворився у зв'язку з необхідністю у постійному самоконтролі і стримування поведінки, адже професійні обов'язки вимагають від нього потайливості і високої міри самоконтролю.

Отримані за методикою негативної комунікативної установки результати наводяться у табл. 2.3 і 2.4.

Таблиця 2.3

Середні значення показників негативної комунікативної установки

Види негативної установки	Показник		
	М	$\pm \delta$	$\pm m$
Завуальована жорстокість	57,3	23,9	6,0
Відкрита жорстокість	60,1	23,2	5,8
Обґрунтований негативізм	36,0	29,4	7,35
Бурчання	52,0	30,0	7,48
Негативний особистий досвід	32,0	34,0	8,4
Негативна комунікативна установка	50,2	18,0	4,5

Таблиця 2.4

Рівень вияву агресії (у %)

Види негативної установки	Рівень вияву		
	Низький	Середній	Високий
Завуальована жорстокість	6,7	13,3	80,0
Відкрита жорстокість	6,7	0	93,3
Обґрунтований негативізм	20,0	26,7	53,3
Бурчання	13,3	13,3	73,4
Негативний особистий досвід	46,7	13,3	40,0
Негативна комунікативна установка	6,7	13,3	80,0

Наведені у таблицях показники свідчать про те, що практично більшість досліджуваних отримали високі бали. Одержані дані вказують на те, що домінуючим є високий рівень негативної комунікативної установки ($M=50\%$ при 80% досліджуваних, що виявили високий рівень вираженості даного показника).

Результати порівняння з іншими професійними групами показують, що у групі охоронців рівень негативної комунікативної установки вищий ($M=50\%$), аніж у представників інших професій, особливо це стосується показників відкритої жорстокості ($M=57,3$). Це означає, що у охоронців має місце виразний агресивний компонент, який чинить значний вплив на процес взаємодії з іншими людьми. Те, що і відкрита, і завуальована жорстокість за своїм рівнем приблизно рівні ($M=60\%$ і $57,3\%$ відповідно) вказує на те, що латентні (заперечуванні) види непрямой агресії властиві для групи охоронців і їх рівень досить високий. Це вказує на те, що ставлення до людей у досліджуваних за самооцінками не зовсім доброзичливе, люди сприймаються ними здебільше негативно, тобто такі, що несуть для них певну небезпеку і до яких, залежно від ситуації треба ставитися або з

відкритою або з прихованою жорстокістю. При цьому таке ставлення до людей носить, як правило, немотивований характер, оскільки такі установки носять підсвідомий характер і не узгоджуються з відносно невисоким значенням за факторами вмотивованого негативізму ($M=36\%$) і негативного особистого досвіду ($M=32\%$). Це також може вказувати на те, що високі бали за іншими показниками цього тесту не можуть бути пояснені лише посиленням на особистий досвід спілкування досліджуваних, а мають у своїй основі більш глибокі, приховані причини. Високі бали за іншими показниками можуть вказувати на певний страх досліджуваних до людей, що може свідчити про базову недовіру до людей взагалі.

Одержані результати за методикою „Випробування по руці” наводяться в табл. 2.5.

Таблиця 2.5

Середні значення показників відкритої агресивної поведінки за методикою «Випробування по руці»

Мат характеристики	Показники методики				
	КВД	МДО	СРД	ПП	УН
М	-3,12	53,1	33,4	10,8	2,0
σ	-3,9	9,1	11,5	7,7	2,5
Mo	- 2	54	23	19	0

Аналіз наведених у таблиці 2.5 даних свідчить про наявність дисбалансу між категоріями МЖО і СРД. Значення за показником „Досвіду співвідношення” склали відповідно $ДС = 5,3 : 3,3 : 1,1 : 0,2$. Все це вказує на певну складність процесу адаптації досліджуваних до середовища, до навколишньої дійсності, на їх нездатність до ефективного впливу на навколишню дійсність у бажаному напрямку. Отриманий змістовний аналіз результатів за категорією МЖО (як близькі до нормативних), дав нам підстави стверджувати про те, що недостатня адаптованість досліджуваних, яка виявляється в дещо більш низькому співвідношенні категорії СРД,

компенсується за рахунок МЖО (тобто у міжособистісному спілкуванні), або за рахунок ПП або УН (невротичних або психотичних реакцій). Переважання МЖО над іншими свідчить про підвищену увагу з боку досліджуваних до цієї сфери, про їхнє бажання перебувати у центрі уваги, бути лідером, вказує на виразну потребу в афіліації. Високі значення МЖО в „Досвіді співвідношення” свідчать про певні труднощі у міжособистісних взаємостосунках, вказує на наявність потреби у любові, приязні, захисті, співчутті, розумінні і позитивному спілкуванні. Слід також зазначити, що кількість агресивних і директивних відповідей досить висока (в середньому близько 20% агресивних і 9% директивних відповідей від загальної кількості відповідей за шкалою МЖО). Це свідчить про те, що агресивний компонент досить виражений. Усвідомлюючи свою схильність до деструктивності, досліджувані прагнуть компенсувати її за рахунок блоку МЖО.

Низький показник КВД досліджуваних свідчить про вплив зовнішньої регламентації обстановки, необхідність контролювати спонтанні прояви агресивності, про бажання приховати, не виказувати існування відкритих ворожих, агресивних потягів. Таким чином, одержані дані показали, що досліджувані не схильні до вияву немотивованої відкритої агресії щодо оточуючих людей, намагаються приховати, завуалювати або придушити свої агресивні імпульси.

З метою діагностики актуального емоційного стану і виявлення неусвідомлюваних чинників прояву агресивної поведінки був використаний метод кольорових виборів М. Люшера. Процес оброблення результатів за даною методикою здійснювався за методом „Квадрат Кенделла” [77]. У результаті був одержаний такий середньогруповий вибір:

2 4 3 5 1 0 6 7

+ + x x = = - -

При цьому ми дотримувалися такої логіки пояснення: між кольорами, що належать до функції „+”, і кольорами функції „-” існує напруга, яка розряджається у „клапані”, який визначається кольорами і поведінковими

патернами функції „х”. При цьому функція „=” є резервом, стартовим майданчиком властивостей „запасного” стилю реагування. Виходячи з цього, одержаний вибір показує, що найбільш актуальним для досліджуваних є прагнення закріпити самооцінку, задовольнити потребу у визнанні, зафіксувати свою значущість у референтній групі, незалежну позицію, відстоювати своє право на самовизначення, уникати перепон, які обмежують свободу і перешкоджають підвищенню престижу, здійснювати боротьбу з заборонами і небажаними обмеженнями, виявляти самостійність в діях. Значущою для них є потреба в пошуку нових можливостей для докладання своїх сил і здібностей. При цьому досліджувані прагнуть зайняти активну позицію, у них є певні організаторські здібності, але водночас дещо уразливе самолюбство.

Аналіз одержаних даних свідчить про те, що за позитивним результатом середньогрупового вибору (відсутність тривог і компенсацій) простежується досить суперечливе поєднання кольорів. Так, поєднання зелений-жовтий (2-4), з одного боку, це конфліктне поєднання, де спонтанність, емоційна нестійкість, безтурботність, демонстративність жовтого кольору протиставляється ригідності, тенденції до підозрілості, самоконтролю, захисній ворожості зеленого кольору. З іншого боку, ці властивості можуть доповнювати одна одну, визначаючи стійко-домагальний стиль реагування, виражений егоцентризм, риси нарцисизму. Відзначимо захисну і регулятивну функції зеленого кольору при переважанні емоційного компоненту в інтерперсональних стосунках (у випадку, коли жовтий колір займав перші позиції).

Другим суперечливим поєднанням є поєднання червоний-фіолетовий (3-5), яке при високому інтелекті вказує на евристичний стиль мислення, самобутність, оригінальність, що можна розглядати як передумову творчості. При низькому інтелекті це поєднання вказує на тенденцію до демонстрації уявних переконань, пихатість, норовливість, нездатність до дотримання суспільних норм, нонконформізм. При цьому слід відзначити, що червоний

колір вказує на потребу у спонтанній самореалізації, нестриманій активності, прагнення до самовизначення, незалежності, лідерству, успіху, збудження, відчуття повноти життя, бажання всіх благ, агресивність. Таким чином, агресія присутня в паттернах поведінкового реагування досліджуваних і її „включення” відбувається за умови відчуття ними загрози своїй самооцінці, своєму престижу і переконанням.

Відзначимо, що жовтий колір на „+” позиції вказує на прагнення до джерел інфантильного задоволення, на бажання перебувати в центрі уваги, жити насиченим емоційним життям, на наявність своєрідних інфантильних фантазій. У поєднанні з червоним кольором на „х” позиції це вказує на наявність у досліджуваних інфантильної жорстокості у поведінці, впертість і вередливість. Фіолетовий колір підсилює ірреальність жовтого, його дестабілізуючу спрямованість, егоїстичні та нарцисичні тенденції. Зеленому кольору червоний в цій позиції додає стеничності та наполегливості, підсилює його, а фіолетовий переводить прагнення зеленого кольору у внутрішній план. Таким чином, можна констатувати, що у досліджуваних існує дві лінії поведінкового реагування: або назовні (агресивно-оборонна позиція – за лінією червоного кольору), або, якщо пряме реагування ускладнене, на себе (у вигляді різного роду фантазій, у тому числі і аутоагресивного плану тощо), тобто спостерігається захисна агресивна позиція – за лінією фіолетового кольору.

Таким чином, результати проведеного дослідження свідчать, що роль агресії у поведінковому репертуарі охоронців досить істотна. Перші позиції займає зелений колір, який пов’язаний з механізмами контролю за інстинктивними проявами, і жовтий колір, який пов’язаний з механізмами витіснення. Тому ми маємо підстави зробити висновок про те, що агресія перебуває під досить сильним контролем, її вияви жорстко регламентуються і спрямовуються у певному професійному напрямку. Свої корективи у цей процес вносять жовтий і фіолетовий кольори, додаючи непередбачуваність, імпульсивність, інфантильність тощо. Крім того, таке поєднання кольорів у

виборі вказує на наявність внутрішньогрупового суперництва, боротьби, що може явно не виявлятися. Подібне поєднання кольорів вказує на підсвідоме почуття незадоволення досліджуваними своєю долею, своїм статусом у суспільстві, нереалізованість свого потенціалу, що, з одного боку, має наслідки зростання агресивної складової (фрустраційна агресія) за одночасною мобілізацією механізмів психологічного захисту, а з іншого – до відриву від реальності, заглиблення у свій внутрішній світ, де є можливість самореалізуватися у своїх фантазіях.

Результати за методикою кольорових виборів дали можливість виявити неусвідомлювані тенденції, які можуть реалізовуватися як у безпосередніх руйнівних агресивних діях, так і сублімовані у професійному виборі особистості. При блокуванні каналів реагування – поведінкового і професійного, можливий вияв аутоагресивних тенденцій у вигляді психосоматичних проявів. Блокада поведінкового каналу може бути зумовлена як зовнішніми обставинами, так і внутрішніми заборонами, які мають своїм джерелом різні нормативні і ціннісні установки.

Одержані за методикою Л. Сонді дані дозволили визначити структуру базових потягів, які лежать в основі поведінки досліджуваних.

Сутність цього прийому полягає в тому, що на підставі одержаних даних будується формула потягів, яка дозволяє розподіляти всі чинники на маніфестні, субманіфестні, сублатентні та латентні. Повна формула потягів вказує на загальні тенденції особистості, які є відносно постійними. Виходячи з представлених даних, нами була застосована наступна формула потягів:

$$\frac{P}{h+hy-d-k}$$

Співвідношення факторів на маніфестному і латентному рівні (у %) у працівників служб охорони.

Маніфестний фактор вказує на слабкість інтегративної функції Я. Конфігурація $\pm r$ в Я означає жіночне мінорне Я, яке підсвідомо відчувається і

відхиляється досліджуваними. Як компенсація в певній послідовності виникають два блоки латентних фактори. Спочатку в дію вступають фактори h^+ і d^- , які, наближаючись до p , прагнуть реалізувати функцію жіночності, що вказує на амальгамну структуру ядра особистості. Як реакція на дію цих факторів у досліджуваних включається сильний імпульс захисних реакцій, представлений факторами h_u^- і k^- . Дія цих факторів вторинна і спрямована на блокування жіночої спрямованості потягів, що у свою чергу приводить до конфлікту між внутрішньою жіночністю і соціальною статевою рольовою ідентифікацією.

Особливості вказаних поєднань виявляються у внутрішньому конфлікті між глибинними потягами і соціальним середовищем. Варіантом сублімації вказаних тенденцій можуть бути як соціально позитивні моменти (працездатність, захопленість, мужність), так і, з іншого боку, негативні аспекти, такі як алкоголізація, вживання психоактивних речовин, адиктивна, агресивна або аутоагресивна поведінка. Цей внутрішній конфлікт може виявлятися у схильності до вияву агресії на осіб своєї статі, як спроба гіперкомпенсації недостатньої маскулінності. Іншою стороною цього внутрішнього конфлікту є те, що в Я досліджуваних може бути відсутня ланка у світ, що відбивається, Я відчужується від реального світу. В результаті цього світ, що сприймається, розкладається. При цьому у досліджуваних починають діяти процеси дисоціації, які розкріпачують їхню психіку на субособистості, що конфліктують між собою. Такий стан Я супроводжується глибокими розчаруваннями у ставленні до кохання, до своїх здібностей, батьків тощо. Досліджувані заперечують свою покинутість, неприйнятність світом. Відсутність міцного зв'язку між внутрішнім світом та зовнішньою психічною реальністю призводить до відчуття відчуженості від світу, переживання деперсоналізації. Це може супроводжуватися гіпертрофованим самокопанням, почуттям ворожості світу і самим собі, ірреальністю уявлень, схильністю до псевдологічних фантазій. У цілому такий стан можна охарактеризувати як депресивну готовність.

Найбільшу міру латентності у досліджуваних має фактор h_u -. Це, разом з латентністю факторів k - і d -, вказує на наявність сильного захисного блоку на глибинному рівні психіки досліджуваних, що узгоджується з даними, одержаними іншими дослідниками за методикою МКВ М. Люшера. На нашу думку, латентний h_u - у охоронців вказує на наявність високого рівня їхньої внутрішньої тривожності (прагнення до самореалізації, значущості, наявність значної кількості бажань, неприйнятних з точки зору механізмів внутрішнього нормативного і ціннісного контролю при досить значній кількості внутрішніх і зовнішніх заборон вказує на наявність невирішеної моральної дилеми, що в сукупності приводить до надлишкового напруження сил і, як наслідок, до внутрішньої втоми). Фактори маніфестного і субманіфестного рівня є «прикриттям» цієї тривожності, однак при збільшенні напруги цей фактор може виявитися соціально небезпечним (неможливо весь час перебувати у напрузі, необхідна періодична розрядка, а інакше можлива поява відхилень у психічному і фізичному здоров'ї, асоціальних тенденцій).

Латентний d - вказує на глибинний страх втрати об'єкта, страх бути відкинутим, результатом чого можуть стати прагнення утримати об'єкт будь-якою ціною при одночасній недовірі до нього (ревності). Поєднання h_u - і d - у латенті взаємопідсилюють один одного і виражають екзистенційні прагнення відчувати себе живим, потрібним і коханим.

Латентність фактора k - у вказує на те, що Я досліджуваних може мати певні деструктивні процеси, пов'язані з неможливістю повною мірою пристосуватися до вимог реальності, блокуванням актуальних потреб. Етапи цих процесів можуть бути різними (від дезімажинації – знецінювання існуючих цінностей, руйнування ідеалів уяви, до саморуйнування себе як цінності і як живої особистості). Спрямованість деструктивності визначає s -фактор, оскільки він розташовується в зоні невизначеності, тобто не має певного знака (рівною мірою є 0 і $\pm$), що вказує на періодичні розрядки агресії у прямому реагуванні то на себе, то на інших, а $\pm$ крім того вказує на наявність самомазохістських тенденцій, причому не тільки в сексуальній, але й в

інших сферах життя. Звідси можна зробити висновок про те, що деструкція у досліджуваних періодично спрямовується і на інших, і на себе. Така інтерпретація узгоджується з результатами, одержаними нами за іншими методиками („Басса-Дарки, МКВ М. Люшера).

Фактор h презентує потяг до життя, Ерос. Латентність цього фактора у його позитивній формі ($h+$) вказує на певні труднощі у розрядці потреби в прямому реагуванні або в соціалізації, головною причиною чого є розлад Я. Наслідком цього можуть бути стурбованість, деструктивні тенденції. Крім того, можливі нарцистичні відхилення.

Маніфестний рівень представлено фактором p . Наявність одного фактора на маніфестному рівні вказує на значну напруженість тенденцій, які визначаються факторами більш глибоких рівнів і поширюють їх на досить вузьке коло поведінкових реакцій. Можна стверджувати, що цей рівень у досліджуваних перенапружений. У даному випадку ми можемо говорити про дії на цьому рівні такого захисного механізму як всемогутній контроль, який, на думку Б. Бурстена, використовується індивідами як базовий спосіб уникнення тривоги і підтримки самоповаги. Особистості, в яких переважає всемогутній контроль в його крайніх проявах, одержують задоволення від „переступання через інших”, що і складає їх головне завдання. Такі люди займають, наприклад, ключові позиції в бізнесі, де необхідно ризикувати: у політичній системі, армії і в інших організаціях (в комерції, серед вождів культу і лідерів євангелізму, в рекламній і розважальній індустріях і у всіх сферах, де влада має місце у „чистому вигляді”) [111]. У нашому випадку у досліджуваних подібного роду захист загальмовується протилежним їй фактором $k-$, і водночас вона спрямована на стримування внутрішніх деструктивних тенденцій, закладених у факторі $k-$, а також покликана компенсувати внутрішню невпевненість, м'якість.

Загалом за результатами застосування методу Л. Сонді можна сказати, що агресія у досліджуваних має певний рівень виразності і періодично виявляється в поведінковому реагуванні або аутодеструктивних діях. В основі

цих агресивних проявів є пригнічувана тривожність, невпевненість у собі, м'якість (жіночність), слабкість структури Его, що призводить до дисгармонії і підвищеній внутрішній напрузі. Ці дані узгоджуються з отриманими нами результатами за методиками „Басса-Дарки”, і МКВ М. Люшера.

Отримана інформація за опитувальником Р. Кеттелла дозволило отримати певні уявлення про особистісні риси досліджуваних, а саме - місце агресії у складі особистісних утворень. Одержані дані наводяться у табл. 2.6 і 2.7.

Таблиця 2.6

Розподіл показників за методикою 16 PF Р. Кеттелла

Фактори	Показник		
	$M \pm m$	$\pm \delta$	M_o
A	6,2+0,4	1,7	7
B	6,0+0,6	2,3	6
C	5,4+0,4	1,6	7
E	5,1+0,5	1,9	6
F	4,9+0,4	1,5	4
G	6,1+0,3	1,4	7
H	6,0+0,5	1,9	6
I	6,2+0,5	1,7	7
L	4,9+0,3	1,4	6
M	6,4+0,5	2,1	7
N	4,3+0,4	1,6	4
O	4,2+0,6	2,5	4
Q1	7,2+0,4	1,7	9

Продовження табл.2.6

Q2	4,5+0,4	1,5	5
Q3	8,2+0,5	2,1	10
Q4	4,7+0,4	1,5	6

Наведені у таблиці 2.6 показники свідчать про певну обережність досліджуваних і намаганні презентувати себе у кращому вигляді, що віднайшло своє відбиття у типовому для мотиваційного артефакту профілі (високі або такі, що мають тенденцію до високих значень за факторами Н, Q, G, C). Наявність найбільш високих значень за фактором Q3 (88% від загальної кількості опитаних) вказує на сформований механізм самоконтролю і самозахисту.

У комунікативній сфері досліджувані мають досить виразну потребу в спілкуванні, товариські, але спілкуються переважно з власної ініціативи, якщо є можливість опинитися в новому колективі, то швидко знаходять спільну мову, коло спілкування велике, але стосунки переважно поверхові і нетривалі. У знайомій обстановці і в звичному оточенні вони намагаються перебувати в центрі уваги. Існує певна схильність до непередуманих вчинків і до ризику – за фактором А 47% досліджуваних показали високі значення при 41,2%, на що вказують середні, а за фактором Н 29,4% досліджуваних отримали високі показники при досить великому проценті (45%) тих, що набрали по 6 балів (тобто мають тенденцію до ризику) від загальної кількості досліджуваних, що отримали середні значення (64,7%). До оточуючих стараються ставитися доброзичливо, хоча стосунки коливаються між довірливістю і недовірою. У спілкуванні намагаються виглядати просто і природно, поблажливо ставляться до власних недоліків, однак часто не чутливі до оптимальної дистанції спілкування, до мотивів поведінки оточуючих, не відчують субординацію, можуть бути дещо фамільярні, грубі. Дані свідчать, що часто у досліджуваних спостерігається прояв таких якостей, як балакучість і невміння зберігати таємниці (особливо у „своєму”

оточенні). При зміні ситуації намагаються зберігати звичний стиль спілкування – за фактором N 58,8% опитаних отримали середні значення при 35,3% тих, що набрали низькі, за фактором L 76,4% набрали середні величини. Не мають прагнення до лідерства, хоча виявляють деяку конформність, залежність від групи, потребу в підтримці, опорі. Ініціатива у прийнятті рішень знижена – за фактором E 52,9% набрали середні значення при 23,5% тих, що набрали високі і за фактором 2 70,6 % набрали середні значення.

Таблиця 2.7

Розподіл показників за тестом 16 PF Р. Кеттелла (у %)

Фактори	Кількість одержаних балів		
	1-3	4-6	7-10
A	11,7	41,2	47,1
B	11,7	58,8	29,4
C	17,6	47,1	35,3
E	23,5	52,9	23,5
F	11,7	70,6	17,6
G	0	52,9	47,1
H	5,9	64,7	29,4
I	11,7	29,4	58,8
L	17,6	76,4	5,9
M	5,9	41,2	52,9
N	35,3	58,8	5,9
O	35,3	52,9	11,7
Q1	0	29,4	70,6
Q2	23,5	70,6	5,9
Q3	5,9	5,9	88,2
Q4	29,4	64,7	5,9

У сфері мислення досліджувані демонструють різні особливості абстрактно-логічного мислення, але нерідко існують розбіжності між теоретичними уявленнями і реальністю, на що вказують фактори В і М (58,8% тих, хто отримав середні значення при 29,4% тих, хто отримав високі за В і 52,9% тих, хто отримав високі значення при 41,2 тих, хто отримав середні по М), Крім того, досліджувані виявили певну нездатність передбачувати наслідки своїх дій, схильність до швидких і не завжди адекватних висновків, у них виявляється причепливість, надмірна критичність в оцінці дій і вчинків оточуючих. Так, за фактором N 58,8% досліджуваних отримали середні значення при 35,3% тих, хто отримав низькі, за фактором Q1 70,6% отримали високі значення. Поєднання досить високих значень факторів В (M=6) і М (M=6,4) вказує на наявність латентної (витісненої) тривожності. Можна припустити, що творчий потенціал не завжди може ними адекватно і повною мірою реалізований. Це створює несприятливий ґрунт для можливого виникнення фрустраційної агресії.

В емоційній сфері досліджувані не завжди достатньою мірою контролюють свою емоційність (47% досліджуваних отримали середні значення за фактором С), і тому ми можемо говорити про певну її нестійкість. Тим не менш 35,3% досліджуваних за цим показником набрали високі значення. Це вказує на нетерплячість, сентиментальність, інтуїтивність, залежність, м'якість по відношенню до себе і оточуючих, занепокоєння своїм здоров'ям (за фактором І 58,8% досліджуваних отримало високі значення при 29,4% тих, хто отримав середні). Компенсацією внутрішньої м'якості слугує схильність до ризику, яка при досить низькому рівні тривожності маніфестується як безтурботність, що вказує на певний інфантилізм, про що свідчать порівняно низькі значення за фактором О (52,9% тих, хто отримав середні значення при 35,3 % тих, хто отримав низькі) і Q4 (64,7% тих, хто отримав середні значення при 29,4% тих, хто отримав низькі).

Результати діагностики тривожності свідчать про її аутизованість, витісненість, на що вказують порівняно високі значення за факторами В

(58,8% тих, що отримав середні значення при 29,4% тих, хто отримав високі), М (52,9 тих, хто отримав високі значення при 41,2 % тих, хто отримав високі) і І (58,8% тих, хто отримав високі значення при 29,4% тих, хто отримав середні) і мають звичні шляхи виходу – товариськість, відкритість, сміливість. На це вказують порівняно високі значення за факторами А (47% тих, хто отримав високі значення при 41,2% тих, хто отримав середні) і Н (64,7% тих, хто отримав середні значення при 29,4% тих, хто отримав високі). При блокуванні або послабленні механізмів контролю тривожність актуалізується. Це виявляється в імпульсивних, у тому числі й агресивних або аутоагресивних вчинках.

У сфері самоконтролю досліджувані продемонстрували високий рівень усвідомлення соціальних вимог і розуміння бажаної картини поведінки, на що вказують наявність у них турботи про свою соціальну репутацію (88% тих, хто отримав високі значення за фактором Q3). Контроль за своїми поведінковими реакціями досить сильний, однак, він значною великою мірою гіперсоціальними установками, що виявляється у прагненні виглядати дисциплінованими, відповідальними, вимогливими до порядку, совісними тощо, а також отримує свій вияв у певній підозрілості, недовірі.

Порівняння профілів охоронців із профілями представників інших професій, засвідчує, що профіль перших більш рівномірний, що свідчить про певну їх стриманість, небажання розкриватися повною мірою, високий самоконтроль. Високі показники за факторами А (М=6,2) і Q3 (М=8,2) та низькі показники за фактором Q2 (М=4,%) вказують на спрямованість інтересів досліджуваних на соціум, на їх прагнення відповідати вимогам соціуму. Спілкування при цьому має велике значення, оскільки вагомим чинником адаптації або компенсації, фактором, який дозволяє зняти напругу інших змінних. Таке поєднання вказує і на певні соціофобічні тенденції, труднощі у міжособистісних контактах, оскільки існує декларація своєї залежності і конформності, самореалізація у процесі спілкування позбавлена спонтанності. Процес спілкування перебуває під досить сильним контролем

внутрішніх потреб у соціальній бажаності, що створює додаткову напругу і зумовлює певну нестабільність. Порівняно високі значення за фактором G ($M=6$) підсилюють вищенаведені тенденції. Це свідчить про значний вплив неусвідомлюваних механізмів самоконтролю. Низькі значення за фактором B ($M=6$) вказують на порівняно більш низький освітній рівень і, можливо, на недостатній рівень розвитку пізнавальний інтересів, нижчу освіченість, занижений рівень інтелектуальних інтересів.

Загалом одержані результати свідчать про те, що у досліджуваних існують певні дестабілізуючі чинники, які контролюються однаке ними достатньою мірою. Проте, у випадку зниження самоконтролю, труднощів у міжособистісних стосунках, у кризових ситуаціях ці чинники можуть актуалізуватися, що може призвести до асоціальних дій. У такому поєднанні факторів звертає на себе увагу домінування неусвідомлюваних форм контролю над афектами, що дає підстави для виділення фактору потенційної небезпеки.

На вияв агресивної поведінки істотно впливає наявність у людини акцентуованих рис характеру і темпераменту. Одержані за відповідною методикою результати наводяться у табл. 2.8 і 2.9.

Як свідчить дані таблиці 2.8, найбільші величини у досліджуваних за шкалою гіпертимності ($M=18,2$ при 72,2% тих, хто продемонстрував високу і 22,2% тих, хто виявив середню вираженість цієї риси). 72,2% від загальної кількості досліджуваних виявили яскраво виражену акцентуацію за цим показником. Ця шкала вказує на високу міру життєвої активності, життєлюбство, на певну дратівливість, на нестерпність постійного перебування у тих самих ситуаціях, на прагнення до нових відчуттів, до зміни обстановки, вказує на орієнтацію на моторну та мовну активність.

Досить високі величини були отримані за шкалами екзальтованості ($M=14$ при 55,5% тих, хто отримав середню і 33,3% тих, хто виявив високий рівень вираженості), демонстративності ($M=13,8$ при 44,4% тих, хто виявив середню і 27,7% тих, хто виявив високий рівень) і педантизму ($M=13,7$ при

66,6% тих, хто виявив середню і 16,6% тих, хто виявив високу міру вираженості даної якості). Оскільки гіпертимність, демонстративність і екзальтованість є компенсаторними рисами, то їх високі величини вказують на прагнення досліджуваних до відсторонення від життєвих розчарувань за рахунок бажання до більш легкого, адаптивного стилю поведінки. Досить високі показники за шкалою педантизму можуть бути пояснені неоднозначно: з одного боку, як прагнення показати себе краще, а з іншого – як стримуюче начало для спрямованої назовні енергії афектів, яка переспрямовується всередину, тобто відбувається блокування гетероагресивних тенденцій, внаслідок чого можуть стати психосоматичні розлади або будь-які інші аутоагресивні дії. Високий показник педантизм вказує на певну тенденцію до соціофобії, що узгоджується з результатами інших методик.

Таблиця 2.8

Середні значення показників за методикою „Акцент 2-90”

Фактори	Шкала показників		
	$M \pm m$	$\pm \sigma$	M_o
Гіпертимність	18,2+1,0	4,2	18
Застраювання	12,9+0,6	2,5	12
Емотивність	11,7+0,9	3,7	12
Педантизм	13,7+0,8	3,3	14
Тривожність	4,3+0,8	3,4	6
Циклотимність	9,8+1,1	4,8	6
Демонстративність	13,8+1,0	4,3	12
Збудливість	11,0+0,8	3,6	12

Продовження табл. 2.8

Дистимія	8,0+1,0	4,2	6
Екзальтованість	14,0+1,1	4,9	12
Інтроверсія	9,7+0,8	3,4	9

Таблиця 2.9

Розподіл показників за методикою „Акцент 2-90” (у %)

Фактори	Інтервали (у стенах)		
	0-11	12-17	18-24
Гіпертимність	5,5	22,2	72,2
Застрявання	22,2	77,7	0
Емотивність	33,3	55,5	11,1
Педантизм	16,6	66,6	16,6
Тривожність	100	0	0
Циклотимність	55,5	38,9	5,5
Демонстративність	27,7	44,4	27,7
Збудливість	44,4	44,4	11,1
Дистимія	77,7	11,1	11,1
Екзальтованість	11,1	55,%	33,3
Інтроверсія	16,6	44,4	38,9

Примітка: за фактором інтроверсія розподіл здійснювався за інтервалами: 0-6; 9; 12-24.

Отримані результати свідчать про наближення до межі прихованої акцентуації значення за шкалою застрявання ($M=12,9$ при 77,7% тих, хто виявив середню міру вираженості), емотивності ($M=11,7$; $M_o=12$ при 55,5% тих, хто виявив середню і 11,1% тих, хто продемонстрували високу міру вираженості) і збудливості ($M=11$; $M_o=12$, однак при 44,4 % тих, хто продемонстрували середню і 11,1% тих, хто виказав високу міру вираженості;

відсоток осіб з низькими значеннями теж досить високий – 44,4%). Фактор Е свідчить про наявність у досліджуваних різноспрямованих тенденцій. Натомість, у частини досліджуваних було зафіксовано певні стійкі афекти, стійкість, існування „стрижня” особистості, а в інших – факторів, що дестабілізують психіку – деякої м’якості (підсилюється екзальтованістю) і пов’язаних з нею якостей (підвищена чутливість, примхливість, імпульсивність, опора на інтуїцію тощо), а також збудливості – схильності до періодичного ефективного реагування енергії у поведінці. У підсумку це дає поєднання імпульсивності і незлобливої жорстокості.

Значення за фактором застрягання досить виражені ($M=12,9$) та за фактором демонстративність ($M=13,8$) при досить високих значеннях педантизм ($M=13,7$) вказують на наявність у досліджуваних досить виразних протиріч. З одного боку, має місце вплив механізму витіснення, а з іншого – існує виражена нездатність до цього витіснення. Таке витіснення, що поєднується з неможливістю адаптуватися до ситуації, що виникає, наявність певної внутрішньої боротьби може бути пояснено схильністю до вияву псевдології. Таке поєднання є виявом конфлікту між бажаним і дійсним, між прагненням самореалізуватися повною мірою і вимогами соціуму, які не дозволяють це здійснити, у результаті чого виникає внутрішнє протиріччя, незадоволеність і нестійкість поведінки. Отримані дані цілком узгоджуються з отриманими нами даними за методикою Л. Сонді.

Показники за шкалою цитлотимності та дистимії сягають середні величин і складають зону невизначеності.

Найменші значення має шкала тривожності ($M=4,33$ при 100% тих, хто виявив низький рівень вираженості), що вказує на пригнічення та витіснення цієї якості, її потенційне зростання в певних кризових ситуаціях. Оскільки шкали, що мають високі значення, є такими, які сприяють редукції, пригніченню або витісненню тривоги, то у даному випадку ми можемо констатувати, що тривожність редукується за рахунок життєвої активності, нових вражень, спілкування, моторної і мовної активності, за

рахунок механізму адаптації до умов навколишнього середовища, тобто за рахунок егоцентричності і нарцисизму, а також за рахунок вимог до оточуючих, певної в'язкості мислення, створення своєрідної системи ритуалів, відриву від реальності або заглиблення у себе (інтроверсія). Якщо ж механізми редукції тривоги виявляються неефективними, то її актуалізація може призвести до зростання психологічної нестійкості, а також і до втрати активності, зростання аутоагресії тощо.

2.3. Поведінкові кореляти агресивної поведінки та їх інтерпретація

У попередньому параграфі був наведений загальний аналіз одержаних даних. Нижче подаються результати кореляційного аналізу отриманих показників з їх поведінковими референтами.

Одним з таких показників є вік. В результаті відповідних розрахунків були встановлені щільні кореляційні зв'язки між віком з іншими факторами (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Результати кореляційного аналізу за віковим критерієм

Фактори	r	p
B	0,543	0,05
I	0,495	0,05
Q1	-0,564	0,05
Інтроверсія	0,555	0,05
s	0,643	0,05
d	-0,625	0,05
k	0,525	0,05

Як впливає із наведених у таблиці величин кореляції та вірогідності відмінностей, значуща кореляція між віком і садистичним фактором у МПВ Л. Сонді складає $r=0,64$. Це вказує на те, що з віком рівень агресії, що

виражається фактором s , має тенденцію до підвищення. З цього випливає, що існуючі способи сублимації або розрядки агресії недостатньою мірою здатні стримувати агресивні імпульси. Причиною цього може бути зростання незадоволеності досліджуваних нереалізованим внутрішнім потенціалом. Негативна кореляція з фактором $Q1$ ($r=-0,56$) вказує на те, що з віком у досліджуваних підсилюється ригідність, консерватизм, зростає схильність до моралізації, настанов, збільшується потреба у спокої і відсутності змін, а також підсилюється критичність до іншої думки. Про це свідчить негативна кореляція з фактором d ($r=-0,63$), що може розглядатися як підсилення з віком властивостей, що визначаються фактором d - (застрявання, ригідність). Слід також відзначити, що d - підсилює s , що свідчить про нереалізованість внутрішнього потенціалу, компенсацією чого є судорожне і часто агресивно насичене прагнення зберегти, утримати хоча б те, що є на даний момент і що вважається особою найбільшою цінністю. Позитивна кореляція з фактором k ($r=0,53$) вказує на певне послаблення з віком властивостей, що визначаються функцією негачії, а також на певне підсилення нарцисичних тенденцій, підсилення інтровертованості, на підсилення накопичувальних тенденцій (узгоджується з факторами $Q1$ і d). Зазначені тенденції підтверджуються наявністю значущої кореляції між віком і показниками інтроверсії ($r=0,56$), що вказує на підсилення прагнення до замикання у собі, у своєму внутрішньому світі. Одночасно з цим позитивна кореляція з фактором I ($r=0,50$) свідчить про підсилення м'яких рис характеру, зростання сентиментальності, чутливості, ранимості, уразливості, що свідчить про те, що з віком структура особистісних утворень стає більш нестійкою, нестабільною. Компенсацією цього слугує збільшення потреби у замиканні в собі, підсилення механізмів самоконтролю і зростання агресивності.

Корелятивні зв'язки були встановлені із шкалами опитувальника 16 PF Кеттелла.

Таблиця 2.11

Величини кореляцій та вірогідність відмінностей за фактором С

Фактори	R	p
Роздратування	-0,586	0,01
Негативізм	-0,633	0,01
Образа	-0,479	0,05
Вербальна агресія	-0,666	0,01
Почуття провини	-0,725	0,01
Завуальована жорстокість	-0,620	0,01
Бурчання	-0,598	0,05
A	0,619	0,01
P	0,596	0,01
M	0,731	0,01
O	-0,545	0,05
Q 3	0,719	0,01
Q 4	-0,782	0,01

Встановлено, зокрема, що різні форми агресії мають зворотну кореляцію із фактором С (див. табл. 2.11), що вказує на певну залежність проявів агресії від рівня емоційної стійкості особистості, сили Его, що досить закономірно. Негативна кореляція з почуттям провини ($r=-0,73$) вказує на існування у почутті провини аутоагресивного потенціалу, протистояти якому може тільки досить сильна структура Его.

Негативна кореляція з факторами негативізму ($r=-0,63$), образи ($r=-0,48$), завуальованої жорстокості ($r=-0,62$) і бурчання ($r=-0,60$) вказують на те, що має місце послаблення структури Его; підвищується екстернальність, самооцінка і провини за власні невдачі, які неспроможність і перекладається на інших, що призводить до зростання вказаних форм агресивності і підсилює негативне ставлення до людей.

Негативна кореляція з факторами роздратування ($r=-0,59$) і вербальної агресії ($r=-0,67$) вказують на те, що при слабкості Его зростає роздратування та імпульсивність, водночас знижується контроль над виявами вербальної агресії. Таким чином, при послабленні сили Его спостерігається зростання агресивності, що виявляється у незадоволенні оточуючими, образі на них за власні невдачі, причіпленнях, надмірної критичності тощо, але одночасно з цим зростає почуття провини, що вказує на те, що у кризових ситуаціях, коли відбувається зниження емоційної стійкості, можливий вияв гетероагресії, так і аутоагресії, крайнім виявом якої можуть стати суїцидальні спроби.

Фактор А (відкритість-замкненість) є найбільш потужним із встановлених Р. Кеттеллом факторів. Останній пов'язаний з механізмами, які забезпечують компенсаторні і редукуючі функції щодо різних тенденцій спрямованих проти людей. Це ствердження підтверджено результатами кореляційного аналізу, дані якого наводяться у табл. 2.12.

Таблиця 2.12

Величини кореляцій та вірогідність відмінностей за фактором А

Фактори	r	p
Почуття провини	-0,589	0,01
Завуальована жорстокість	-0,827	0,01
Відкрита жорстокість	-0,554	0,05
С	0,619	0,01
F	0,511	0,05
G	-0,597	0,01
M	0,559	0,05
Q4	-0,643	0,01

Фактор А негативно корелює з почуттям провини ($r=-0,59$), завуальованою жорстокістю ($r=-0,83$) і відкритою жорстокістю ($r=-0,54$), що вказує на те, що агресивні тенденції можуть пригнічуватися за рахунок

спілкування, емоційності і демонстративності. Негативні кореляції з факторами G ($r=-0,60$) і Q4 ($r=-0,64$) вказують на те, що у факторі А є певні негативні якості (ненадійність у роботі, що вимагає точності, залежності від інших, недбале виконання службових обов'язків і, як наслідок, необхідність підвищеного контролю з боку керівництва за виконанням цих обов'язків тощо), які можуть негативно впливати на оцінку досліджуваними іншими, а також на самооцінку. За наявності такої негативної оцінки чи самооцінки, у випадку виникнення труднощів у спілкуванні, компенсаторна роль фактора А може звестися нанівець і в такому разі названі форми агресії отримують свій вихід. Оскільки ми фіксуємо наявність фактора провини, поряд з відкритою жорстокістю, то спрямування агресії знову-таки може отримати вияв або на себе або на інших.

Фактор, який досить часто пов'язуються з агресією, є фрустрація. У тесті Р. Кеттелла рівень фрустрованості виявляється за допомогою фактора Q4. Встановлені значущі кореляції цього фактора з різними показниками наведені у табл. 2.13.

Таблиця 2.13

Величини кореляцій та вірогідність відмінностей за фактором Q4

Фактори	r	p
Вербальна агресія	0,543	0,05
Почуття провини	0,613	0,01
Образа	0,493	0,05
А	-0,643	0,01
С	-0,719	0,01
Н	-0,733	0,01
М	-0,678	0,01
О	0,536	0,05

З рівнем фрустрованості позитивно корелюють вербальна агресія ($r=0,54$), бурчання ($r=0,52$), почуття провини ($r=0,61$) і образа ($r=0,49$), що вказує на те, що в ситуації фрустрації у досліджуваних очікується значною

мірою вірогідності вияв саме цієї форми агресії, яка не спрямована на заподіяння фізичної шкоди, а в ситуації задоволеності її вияв буде знижуватися. Фрустрація призводить до зростання незадоволення, образи, що може виявитися у вербальних формах прояву агресії, або в спрямуванні агресії на себе. Таким чином, у даному випадку агресія може виявлятися як у вигляді реакцій, що спрямовані на звинувачення оточуючих, так і у вигляді аутоагресії.

Цікаві результати були одержані нами за фактором М (мрійливість-практичність) (табл. 2.14).

Таблиця 2.14

Величини кореляцій та вірогідність відмінностей за фактором М

Фактори	r	p
Вербальна агресія	-0,577	0,01
Почуття провини	-0,555	0,05
КВД	0,633	0,01
А	0,559	0,05
С	0,731	0,01
F	0,582	0,01
Н	0,517	0,05

Фактор М має зворотну кореляцію з вербальною агресією ($r=-0,58$) і почуттям провини ($r=-0,56$), що вказує на наявність зв'язку цих форм агресії з низьким значенням М (практичності) і прямо корелюють з коефіцієнтом актуалізованих дій ($r=0,63$), тобто зі схильністю до прямого прояву агресії у поведінці, що вказує на те, що при низьких значеннях М схильність до відкритого вияву агресії знижена. Відповідно за високими величинами М (мрійливість) спостерігається протилежна картина – готовність до прямого вияву агресії зростає, що може бути пояснено незначним відривом від реальності, від адекватного сприймання актуальної ситуації. Те, що почуття провини здебільшого виявляється за низькими значеннями М, аніж за

високими, вказує на те, що фактор М постає своєрідним компенсаторним механізмом, за допомогою якого здійснюється адаптація до факторів, що породжують почуття провини, їх заміщення або витіснення (заглиблення у внутрішній світ, світ фантазій). Однак, якщо цей механізм буде порушений, то почуття провини зростатиме, що відкриває можливість спрямовування агресії на себе.

Зв'язок виявів агресії з різними акцентуаціями характеру також очікуваний. Особливе місце у складі акцентуацій характеру займає збудливість як фактор, який тісно пов'язаний з різними формами агресії. Виявлені значущі коефіцієнти кореляції наводяться у табл. 2.15.

Таблиця 2.15

Величини кореляцій та вірогідність відмінностей за фактором збудливості

Фактори	r	p
Непряма агресія	0,586	0,01
Роздратування	0,484	0,05
Негативізм	0,676	0,01
Вербальна агресія	0,726	0,01
Почуття провини	0,576	0,01
Індекс загальної агресивності	0,783	0,05
Індекс ворожості	0,535	0,05
Завуальована жорстокість	0,628	0,01
Бурчання	0,622	0,01
Негативна комунікативна установка	0,641	0,01
Застрявання	0,582	0,01
Педантичність	0,508	0,05
Дистимія	0,510	0,05

Всі види агресії (за виключенням фізичної агресії і підозрілості) позитивно корелюють зі збудливістю, що є досить закономірним. Оскільки збудливість пов'язується з інстинктивними спонуканнями і розглядається як сума тенденцій, що містяться у сфері несвідомого (Воно), то припустимо зробити висновок про те, що різні види агресії, беручи до уваги встановлені кореляційні зв'язки, пов'язані з неусвідомлюваними процесами (що мають у своїй основі біологічні спонуки) і носять неусвідомлюваний характер, що майже не підлягає свідомому контролю. При високих значеннях збудливості, а отже і нестійкості, прояви різних форм агресії підсилюються і стають важкоконтрольованими. Збудливість позитивно корелює з почуттям провини ($r=0,58$), що вказує на можливість як прямих, так і опосередкованих форм вияву агресії. При цьому при високих показниках збудливості прояв аутоагресії (і гетероагресії) може нести непередбачуваний характер, і тому особливо небезпечними.

Зв'язок збудливості з різними видами агресії вказує і на те, що прояв цих форм агресії може вийти з-під контролю, а також на те, що у випадку вживання алкоголю, за умови зниження механізму контролю і самоконтролю агресія може виявлятися в більш жорсткому і некерованому вигляді.

Крім цього, можна стверджувати, що прояв агресивності залежить від дії низки біологічних чинників, одним з яких є збудливість, яка може розглядатися і як особистісна властивість, тісно пов'язана зі сферою біологічних спонук, і як особливість нервової системи.

Циклотимність є другим фактором, який вказує на особистісну нестабільність. Циклотимність позитивно корелює з підозрілістю ($r=0,57$), ворожістю ($r=0,59$), завуальованою жорстокістю ($r=0,69$) і дратівливістю ($r=0,55$) (табл. 2.16).

Таблиця 2.16

Величини кореляцій та вірогідність відмінностей за фактором циклотимності

Фактори	r	p
Роздратування	0,549	0,05
Підозрілість	0,571	0,01
Індекс ворожості	0,592	0,01
Завуальована жорстокість	0,688	0,01
Екзальтованість	0,583	0,01

Встановлені зв'язки є досить закономірними, оскільки циклотимність багато в чому відтворює рівень актуальної напруги і розряджається не у раптовому реактивному реагуванні, а з певною циклічністю, в міру переповнення „чаші терпіння”, чим вищим є рівень циклотимності, тим нестабільніша поведінка, тим менший чинник потрібний, аби включити в дію механізм реагування. Зв'язок між факторами радше за все має подвійну спрямованість: з одного боку, вказані форми агресії збільшують напругу, сприяють підвищенню рівня циклотимності, а з іншого – високі значення за циклотимністю посилюють підозрілість, ворожість, завуальовану жорстокість і дратівливість, сприяють їх прояву. Відзначимо, що в такому випадку не виключається навіть і певне відстрочення у реагуванні цих форм агресії при низьких значеннях циклотимності та їх вивільнення при високих. Значуща кореляція з екзальтованістю ($r=0,58$) вказує на тісний взаємозв'язок рівня внутрішньої напруги з механізмами проекції внутрішнього світу на зовнішню реальність, що, з урахуванням встановленої позитивної кореляції з підозрілістю, вказує на імовірну можливість включення прояву агресивних реакцій.

Кореляція із фактором екзальтованості вказує на певну значущість цього фактора, на його зв'язок з низкою форм агресії. Екзальтованість, як встановлено, позитивно корелює з підозрілістю ($r=0,51$), ворожістю ($r=0,57$) і завуальованою жорстокістю ($r=0,61$) (табл. 2.17).

Таблиця 2.17

Величини кореляцій та вірогідність відмінностей за фактором
екзальтованості

Фактори	r	p
Підозрілість	0,505	0,05
Індекс ворожості	0,571	0,01
Завуальована жорстокість	0,607	0,01
Циклотимність	0,583	0,01

Це свідчить про включення механізмів проекції, уявлень, в тому разі і про наявність параноїяльних тенденцій. При цьому вказаним вище формам агресії екзальтованість додає ірраціональності, перебільшеного характеру, останні, у свою чергу, додають екзальтованості агресивного змісту.

На підставі результатів кореляційного аналізу агресивності з інтровертованістю можна зробити висновок про певний зв'язок інтровертованості з агресивністю. Інтровертованість негативно корелює з непрямою агресією ($r=-0,50$), дратівливістю ($r=-0,50$) та індексом загальної агресивності ($r=0,48$) (табл. 2.18).

Таблиця 2.18

Величини кореляцій та вірогідність відмінностей за фактором
інтровертованості

Фактори	r	p
Непряма агресія	-0,498	0,05
Роздратованість	-0,497	0,05
Індекс загальної агресивності	-0,477	0,05
Вік	0,555	0,05

Відповідно до змісту отриманих даних форми агресії корелюють більшою мірою з екстраверсією, а заглиблення в себе робить прояви цих

форм агресії більш стриманими. Оскільки практично будь-яка форма агресії орієнтована насамперед назовні і виявляється через активну поведінку, а інтроверсія, навпаки, свідчить швидше про можливе зниження активності, пріоритет внутрішніх інтересів перед зовнішніми, то можна припустити, що інтроверсія виконує певну захисну, компенсаторну функцію, що стримує прояви зазначених вище форм агресії, або ж переводить їх у внутрішній план. Оскільки інтроверсія позитивно корелює з віком ($r=0,56$), то є підстави висновувати про її реактивний характер як стримуючого фактора на відповідь факту зростання рівня агресивності (фактор s) і на відповідь на нереалізованість свого потенціалу (фактор d).

Розглянемо далі зміст встановлених кореляційних зв'язків за різними формами агресії, що дозволить краще зрозуміти особливості прояву різних форм агресії.

Фізична агресія позитивно корелює зі шкалою демонстративності ($r=0,62$, $p=0,01$) і з індексом загальної агресивності ($r=0,62$, $p=0,01$), що підтверджує наше припущення про „демонстративний” характер цього фактора у досліджуваних. Слід відзначити, що позитивна кореляція фізичної агресії з демонстративністю вказує на деяку інфантильну агресивність. Оскільки демонстративність пов'язана головним чином із адаптаційними механізмами поведінки, то виявлена кореляція може вказувати на адаптаційний характер фізичної агресії (агресія постає в ролі механізму адаптації), яка в такому випадку може розглядатися досліджуваними як прийнятний спосіб впливу на ситуацію у випадку порушення оптимального стану (загроза життю або престижу (самооцінку), небезпека, конфліктна ситуація тощо). Слід відзначити, що фізична агресія є найбільш генетично давнім видом агресії і її зв'язок з пристосуванням може вказувати на наявність актуального впливу архаїчного інстинктивного механізму — агресивного самозбереження, яке у поведінці досліджуваних відіграє досить помітну, якщо не домінуючу роль. У зв'язку з цим ставлення до оточуючих та

навколишнього світу повинно бути настороженим, оскільки зовнішній світ сприймається досліджуваними як загроза для життя і життєвих інтересів.

Роздратування є іншим видом відкритого вияву агресії. Дані кореляційного аналізу з цього фактора наводяться у табл. 2.19.

Таблиця 2.19

Величини кореляцій та вірогідність відмінностей за фактором
роздратованості

Фактори	r	p
С	-0,586	0,01
Циклотимність	0,549	0,01
Демонстративність	-0,487	0,05
Збудливість	0,621	0,01
Інтроверсія	-0,497	0,05
Завуальована жорстокість	0,531	0,05
Бурчання	0,682	0,01
Негативна комунікативна установка	0,689	0,01
Негативізм	0,514	0,05
Вербальна агресія	0,625	0,01
Індекс загальної агресивності	0,832	0,01

Згідно з поданими у таблиці даними роздратування позитивно корелює зі збудливістю ($r=0,62$), що є досить закономірним. Роздратування позитивно корелює також з циклотимністю ($r=0,55$), завуальованою жорстокістю ставлення до людей ($r=0,53$), бурчанням ($r=0,68$), негативною комунікативною установкою ($r=0,69$) і негативізмом ($r=0,57$), що вказує на зв'язок роздратування із реактивністю, мірою напруженості, негативними установками до людей, упередженням ставленням до доброчинності оточуючих. Роздратування носить ірраціональний характер, що за умови

слабкої структури Его стає особливо небезпечним, про що свідчить негативна кореляція з фактором С ($r=-0,67$). Негативна кореляція роздратування з демонстративністю ($r=-0,49$) вказує на неадаптивний характер роздратування, на його ірраціональний характер. При цьому високі значення за шкалою демонстративності здатні знижувати роздратування, переводити його в більш адаптивні форми поведінки, і навпаки, низькі значення підсилюють роздратування і робить поведінку людини ще більш дезадаптивною.

Вербальна агресія також належить до прямих форм прояву агресії. Способи вияву вербальної агресії різноманітні (образа, погроза, знущання, насмішки, жарти тощо), але їх відмінності переважно стосуються міри заподіяної шкоди. Існує значна вірогідність, що той чи інший спосіб прояву вербальної агресії прямо чи опосередковано пов'язаний з тими чи іншими особистісними властивостями, однак результати нашого дослідження не дозволяють диференціювати вербальну агресію за різними її формами, тому обмежимося загальним її аналізом. Встановлені значущі кореляції даної форми агресії з іншими факторами представлені в табл. 2.20.

Таблиця 2.20

Величини кореляцій та вірогідність відмінностей за фактором
вербальної агресії

Фактори	r	p
С	-0,666	0,01
F	-0,505	0,05
М	-0,577	0,01
Q4	0,543	0,05
Педантичність	0,477	0,05
Збудливість	0,726	0,01
Дистимія	0,502	0,05

Продовження табл. 2.20

Завуальована жорстокість	0,555	0,05
P	-0,576	0,01
КВД	-0,458	0,05
Непряма агресія	0,625	0,01
Роздратування	0,484	0,05
Негативізм	0,716	0,01
Образа	0,517	0,05
Почуття провини	0,655	0,01
Індекс загальної агресивності	0,779	0,01

Вербальна агресія, як випливає з таблиці, негативно корелює з фактором F (стурбованість-безтурботність) ($r=-0,51$) і позитивно корелює з фактором Q4 (розслабленість – напруженість) ($r=0,54$). Отримані кореляції вказують на те, що вербальна агресія має тенденцію до зростання за умови високої стурбованості і напруженості (у фрустраційних ситуаціях, конфліктах, при негативних емоційних переживаннях тощо), а при високих значеннях безтурботності і розслабленості вона виражена меншою мірою, що вказує на реактивний характер вербальної агресії у відповідь на ситуації, що викликають незручності. Аналогічне можна сказати відносно позитивної кореляції вербальної агресії з дистимією ($r=0,50$). При високій мірі внутрішнього напруження, при відчутті нещасності, втраті оптимістичності та життєлюбства зростає рівень вербальної агресії і, навпаки, у стані благополуччя, поверховості, несерйозності ставлення до життя вербальна агресія знижується. Беручи до уваги той факт, що за своїми значеннями фактори F, Q4 і дистимії є близькими (що вказує на емоційний стан досліджуваних і на знак цього стану, міра фрустрованості, задоволеності, ставлення до життя тощо) з достатньою мірою вірогідності можна стверджувати, що у кризових, фрустраційних, несприятливих ситуаціях вербальна агресія стає більш виразною, що виявляється у прихованому або

відкритому критицизмі, бурчанні, „крутих” виразах і у створенні вербальної продукції, спрямованої проти влади і авторитету керівних осіб.

Звертає на себе увагу позитивна кореляція вербальної агресії з педантичністю ($r=0,48$), що вказує на певний зв'язок вербальної агресії з неусвідомлюваними механізмами внутрішнього нормативного контролю (установками Супер-Его), яка виявляється у вигляді установок, засудження, критики тощо, а також у жорстких вимогах.

Зміст позитивної кореляції вербальної агресії із прихованою жорстокістю ($r=0,56$) цілком зрозуміла, оскільки вербальна агресія, поряд з іншими формами агресії, є виявом цієї завуальованої жорстокості.

Негативна кореляція з фактором С ($r=-,067$) і фактором р в МПВ Л.Сонді ($r=-0,58$) вказує на зумовленість проявів вербальної агресії структурою Его, мірою його емоційної стійкості. Це свідчить про те, що при р+ реакції (інфляції) вербальна агресія послаблюється, а при р- реакції (проекції) мають тенденцію до підвищення, що є цілком закономірним, оскільки р- реакція вказує на підозрілість, ідею переслідування, на уявлення про недоброзичливість оточення, реакцією на все це і виступає вербальна агресія.

Результати кореляційного аналізу за фактором непрямой агресії наводяться у табл. 2.21.

Таблиця 2.21

Величини кореляцій та вірогідність відмінностей за фактором
непрямой агресії

Фактори	г	ρ
Застраивання	0,686	0,01
Збудливість	0,586	0,01
Інтроверсія	-0,498	0,05
Негативізм	0,514	0,05

Продовження табл.2.21

Вербальна агресія	0,625	0,01
Індекс загальної агресивності	0,832	0,01

Позитивна кореляція непрямої агресії із застриванням ($r=0,69$) вказує на те, що за високого стійкого афекту (високі значення за шкалою застривання) непряма агресія виявляється досить сильно. Оскільки застривання корелює з проєкцією, то можна стверджувати, що ця проєкція знаходить вихід через непряму агресію, коли власні неусвідомлювані негативні прагнення, у тому числі й агресивні (страх та ненависть), приписуються іншим людям. Прояв непрямої агресії, пов'язаної з високими значеннями за шкалою застривання, виявляється у впертості, жорстокості, заздрощах, ревнощах, владності тощо. За низькими значеннями застривання міра вияву непрямої агресії послаблюється, що можна пояснити зниженням мотивації досягнення, відмовою від боротьби (з усіма і всім). Це позбавляє непряму агресію енергетичної бази, оскільки вияв непрямої агресії, як і високих значень за шкалою застривання, корелює з мотивацією досягнення, з прагненням до значущості, що досягається лише у боротьбі. Вірогідно, що негативна кореляція непрямої агресії з інтроверсією ($r=0,59$) вказує на процес падіння ролі зовнішніх стимулів, виявом чого є переорієнтація на внутрішній світ і замкнення у ньому.

Результати кореляційного аналізу за фактором негативізму наведені у табл. 2.22.

Таблиця 2.22

Величини кореляцій та вірогідність відмінностей за фактором
негативізму

Фактори	r	p
C	-0,633	0,01
G	0,503	0,05

Продовження табл. 2.22

N	0,535	0,05
Q3	-0,529	0,05
Збудливість	0,679	0,01
Завуальована жорстокість	0,685	0,01
Негативна комунікативна установка	0,551	0,05
p	-0,569	0,01
Непряма агресія	0,514	0,05
Роздратування	0,565	0,01
Образа	0,639	0,01

Негативізм кореляційні зв'язки з факторами G, N і Q3. Позитивна кореляція з фактором G (слабкість Супер Его – сила Супер Его) ($r=0,50$) вказує на те, що в структурі нормативного і ціннісного самоконтролю (Супер Его) існує досить сильний агресивний компонент, який пов'язаний з процесами виховання, засвоєння соціальних норм. Високі значення за фактором G вказують на існування досить значної кількості внутрішніх підсвідомо засвоєних заборон, які можуть поширюватися на весь світ, тобто нав'язуватися всьому світу, у тому числі і за допомогою різного роду агресивних дій (боротьба за справедливість, за грубе порушення права тощо). Крім цього, наявність високого рівня негативізму може вказувати на внутрішній конфлікт між вимогами Супер-Его і внутрішніми спонуками, прагненнями, бажаннями, що знаходить свій вияв у різних формах негативізму як проти усталених звичаїв і правил, яких особистість змушена дотримуватися, але які уявляються нею як неправильні, так і у вигляді загальної негативної орієнтації на оточуючих. Про це свідчить позитивна кореляція з негативною комунікативною установкою ($r=0,55$) і завуальованою жорстокістю ($r=0,685$). Низькі ж значення за фактором G, що відповідають низьким значенням за шкалою негативізму, вказують на те, що оскільки у людини відсутнє досить сформоване уявлення про норми і правила, то вона

і не може перебувати у протиріччі з ними. Це означає, що проти усталених норм і правил будуть спрямовані інші види агресії.

Звертає на себе увагу негативна кореляція негативізму з фактором Q3 (високий самоконтроль – низький самоконтроль) ($r=-0,53$). Це вказує на те, що самоконтроль здатний стримувати прояви негативізму, пригнічувати їх. У даному випадку звертає на себе увагу розбіжності між знаком кореляції і факторами G і Q3, що свідчить про те, що при досить сильному Супер-Его негативізм має високу міру вираженості, високі значення за фактором Q3. У цьому випадку фактор Q3 виконує роль своєрідного фасаду, який приховує негативне ставлення до існуючого порядку речей, до усталених норм і правил. Цілком вірогідно, що у даному випадку в Супер-Его якраз і міститься джерело негативізму (позитивні кореляції з факторами завуальованої жорстокості і негативною комунікативною установкою також є свідченням цього). Вірогідно, це означає, що у процесі виховання досліджувані засвоїли негативні установки до людей, вважають себе в даний час скривдженими, ображеними, внаслідок цього виникає негативізм.

Позитивна кореляція негативізму з фактором N ($r=0,50$) вказує на те, що негативізм значною мірою пов'язаний з проникливістю, яка дає можливість для інтриг, витонченого підступництва. При низьких значеннях проникливості (наївності) негативізм радше за все буде замінюватися іншими формами агресії (роздратуванням, вербальною агресією тощо).

Негативна кореляція з фактором р в МПВ Л. Сонді вказує на те, що негативізм виникає при негативних р реакціях і виступає як додатковий механізм проекції, тобто власні негативні почуття проєктуються на весь світ і світ сприймається як загроза, захистом від якої і слугують агресивні реакції (реакції негативізму). При позитивних р реакціях негативізм не виражений, оскільки в такому випадку нестерпні суперечності долаються, не помічаються через дію механізму інфляції, коли людина починає уявляти себе всемогутньою, вельми значущою, такою, що диктує правила та закони іншим.

Виявлені значущі кореляції за фактором образи наводяться у табл. 2.23.

Таблиця 2.23

Величини кореляцій та вірогідність відмінностей за фактором образи

Фактори	r	p
C	-0,479	0,05
Q4	0,493	0,05
Бурчання	0,566	0,05
e	-0,455	0,05
Негативізм	0,639	0,01
Вербальна агресія	0,517	0,05
Почуття провини	0,568	0,01
Індекс загальної агресивності	0,541	0,05
Індекс ворожості	0,829	0,01

Образа, як свідчать отримані величини кореляції, пов'язана з фактором Q4 (розслабленість – напруженість, фрустрованість) ($r=0,49$), що вказує на те, що у фрустраційній ситуації досліджувані схильні до образи, до звинувачення інших у власних невдачах, у неможливості досягти бажаного результату. При цьому образа корелює з необґрунтованими висновками про причини поведінки людей (бурчання) ($r=0,57$), тобто носить переважно установочний характер, тому оточуючі сприймаються із пересторогою і обережністю. Можна стверджувати, що такі досліджувані схильні до реакцій образи, яка виявляється навіть із незначного приводу. Досить показова в цьому сенсі є негативна кореляція з e фактором у МПВ Л.Сонді, яка означає, що образа корелює з каїністичними домаганнями, з прагненням до влади, ставлення людей носить забарвлення ненависті. При e+ рівень образи знижується, що вказує на домінування гуманістичних тенденцій, на вимогливість до себе, до своїх вчинків, але при цьому зберігається негативна установка до людей загалом.

Встановлені значущі кореляції за фактором підозрілості наводяться у табл. 2.24.

Таблиця 2.24

Величини кореляцій та вірогідність відмінностей за фактором
підозрілості

Фактори	r	p
L	0,520	0,01
Q1	0,627	0,01
Гіпертимність	-0,501	0,05
Циклотимність	0,571	0,01
Екзальтованість	0,505	0,05
Індекс ворожості	0,792	0,01

Встановлена позитивна кореляція з фактором L (підозрілість – довірливість) ($r=0,52$) цілком очікувана. Позитивна кореляція з фактором Q1 (радикалізм – консерватизм) ($r=0,63$) вказує на те, що за недостатньою критичністю суджень, поряд з покvapливiстю прийняття часто необґрунтованих рішень підозрілість підсилюється (механізм проєкції – нестійкість і змінність внутрішніх позицій приписується іншим, і вони починають сприйматися як ненадійні люди). Виявлена також позитивна кореляція з екзальтованістю ($r=0,51$), що вказує на зв'язок підозрілості зі світом внутрішніх уявлень (фантазій) досліджуваних, тобто екзальтованість свідчить про те, що внутрішні уявлення переносяться, проєктуються на зовнішній світ. Оскільки при зростанні екзальтованості спостерігається зростання підозрілості, то можна припустити, що світ внутрішніх уявлень носить досить агресивний характер. Позитивна кореляція підозрілості з циклотимністю вказує на те, що у даному випадку радше за все підозрілість підсилює циклотимність, додаючи напруженість у поведінці, дестабілізуючи її. У своє чергу циклотимність вказує на прихильність досліджуваних до крайніх форм сприймання дійсності, які залежать від внутрішніх установок.

Негативна кореляція підозрілості з гіпертимністю ($r=-0,50$) також передбачувана і означає, що при прагненні до спілкування, відкритості, високої комунікативної активності рівень підозрілості низький і, навпаки, при порушеннях спілкування, низький рівень комунікативної активності рівень підсилює підозрілість, тобто можна припустити, з одного боку, що гіпертимність виконує редуktivну, компенсаторну роль щодо підозрілості, а з іншого – високий рівень підозрілості ускладнює спонтанний самовияв у спілкуванні.

Одержані величини кореляції за фактором почуття провини наведені у табл. 2.25.

Таблиця 2.25

Величини кореляцій та вірогідність відмінностей за фактором
почуття провини

Фактори	r	p
A	-0,589	0,01
C	-0,725	0,01
M	-0,555	0,05
Q4	0,613	0,01
Збудливість	0,576	0,01
Завуальована жорстокість	0,694	0,01
p	-0,553	0,01
k	-0,473	0,05
КВД	-0,484	0,05
Негативізм	0,513	0,05
Образа	0,568	0,01
Вербальна агресія	0,655	0,01
Індекс ворожості	0,542	0,05

Виявлена позитивна кореляція почуття провини із завуальованою жорстокістю до людей ($r=0,69$) вказує на те, що в основі цієї аутоагресивної поведінки лежить негативне ставлення до людей, відчуття загрози з їхнього боку. Негативні кореляції з факторами С ($r=0,73$), р ($r=0,55$) і k ($r=-0,47$) в МПВ Л.Сонді вказують на тісний зв'язок почуття провини зі структурою Его (причому з обома факторами). Кореляція з фактором k вказує на те, що при негативній k реакції (негації) почуття провини, а отже і аутоагресія, зростають, що повністю узгоджується з показником k- реакції. При позитивній k реакції почуття провини не виражене, однак виникає інша небезпека, яка приховується в k+ реакції, - підсилення егоцентризму, аутизму, нарцисизму, тобто порушення об'єктних (міжособистісних) стосунків, що сприймається досліджуваними хворобливо, оскільки спілкування є одним з каналів зняття внутрішньої напруги. Те, що високій ступені почуття провини відповідає негативна р реакція, може вказувати на те, що за цих умов у досліджуваних актуалізуються певні регресивні тенденції, виявляється впертість, легко виникають афективно-заряджені концепції, що досліджувані прагнуть повернутися у початковий стан задоволення своїх потреб, спокою, гармонії, щастя. За позитивної р реакції почуття провини не поширюється на зовнішній світ.

Результати кореляційного аналізу із шкалою індексу загальної агресивності наводяться у табл. 2.26.

Таблиця 2.26

Величини кореляцій та вірогідність відмінностей за фактором
„індекс загальної агресивності”

Фактори	r	p
Застраивання	0,622	0,01
Збудливість	0,738	0,01
Інтроверсія	-0,477	0,05
Завуальована жорстокість	0,533	0,05

Продовження табл. 2.26

Фізична агресія	0,623	0,01
Непряма агресія	0,832	0,01
Негативізм	0,712	0,01
Образа	0,541	0,05
Вербальна агресія	0,779	0,01

Наведені у таблиці величини свідчать про те, що індекс загальної агресивності корелює з факторами застрявання ($r=0,62$), збудливості ($r=0,74$), інтроверсія ($r=-0,48$) і завуальованою жорстокістю ($r=-0,53$), що вказує на те, що в основі загальної агресивності, вірогідно, лежать завуальована жорстокість щодо людей, а також прагнення подолати комплекс недостатності, тобто прагнення до значущості (застрявання). При цьому рівень вияву агресії пов'язаний з мірою збудливості. Інтроверсія, заглиблення в себе знижують вірогідність прояву агресії, зокрема, зовнішньої, і по суті є механізмом її редукції.

Таблиця 2.27

Величини кореляцій та вірогідність відмінностей за фактором
„індекс ворожості”

Фактори	r	p
Циклотимність	0,592	0,01
Збудливість	0,535	0,05
Екзальтованість	0,571	0,01
Завуальована жорстокість	0,545	0,05
Негативна комунікативна установка	0,519	0,05
k	-0,546	0,05
Негативізм	0,491	0,05
Образа	0,829	0,01
Підозрілість	0,792	0,01
Почуття провини	0,542	0,05

Індекс ворожості (табл. 2.27) пов'язаний із завуальованою жорстокістю щодо людей ($r=0,55$) і з негативною комунікативною установкою ($r=0,52$), що узгоджується із змістом поняття ворожості. Зв'язок ворожості зі збудливістю ($r=0,54$) є закономірним, оскільки у даному випадку збудливість підсилюється циклотимністю ($r=0,59$). Зв'язок ворожості з екзальтованістю ($r=0,57$) вказує на наявність механізмів проєкції, що безумовно присутнє в понятті ворожості. Зв'язок з фактором k в МПВ Л. Сонді вказує на те, що мають місце за негативною k реакцією (негації) елементи ворожості як до інших, так і до себе, оскільки k - у своїх крайніх формах – це шлях заперечення власної особистості, шлях до самовідчуження і саморуйнування. За таким сценарієм можливе знецінення цінності всього того, що існує, у тому числі і через заподіяння шкоди різним об'єктам, їх руйнування.

Далі розглянемо величини кореляцій, одержані за методикою „Негативна комунікативна установка”. Показник „завуальована жорстокість щодо людей” виявилася найбільш насиченим кореляційними зв'язками, що вказує на його вагомість і зв'язок як з різними проявами агресії, так і з особистісними рисами досліджуваних. Виявлені значущі кореляційні зв'язки наводяться в табл. 2.28.

Таблиця 2.28

Величини кореляцій та вірогідність відмінностей за фактором
„завуальована жорстокість”

Фактори	r	p
А	-0,827	0,01
С	-0,620	0,01
F	-0,572	0,05
G	0,630	0,01
О	0,684	0,01
Циклотимність	0,688	0,01

Продовження табл. 2.28

Збудливість	0,628	0,01
Екзальтованість	0,607	0,01
p	-0,637	0,01
m	0542	0,05
Роздратування	0,531	0,05
Негативізм	0,685	0,01
Вербальна агресія	0,555	0,05
Почуття провини	0,694	0,01
Індекс загальної агресивності	0,553	0,05
Індекс ворожості	0,545	0,05
Негативна комунікативна установка	0,509	0,05

Завуальована жорстокість має значущі кореляційні зв'язки з роздратуванням ($r=0,53$), вербальною агресією ($r=0,56$), негативізмом ($r=0,69$), почуттям провини ($r=0,69$), загальною агресивністю ($r=0,55$) і ворожістю ($r=0,55$). Зазначений показник пов'язаний з багатьма з особистісних і характерологічних особливостей (див. табл. 2.28). Цей показник багато в чому є базовим. Він негативно корелює з факторами С ($r=-0,62$) і А ($r=-0,83$), що свідчить про вагому роль Его у сприйманні навколишнього світу і означає, що чим сильніше розвинене Его, тим адекватніше і доброзичливіше ставлення їх до навколишнього світу. При цьому спілкування, висока комунікативна активність виступають як компенсація, редукція і сублімація завуальованої жорстокості, нівелюють її. І чим менше значення за фактором А і С, тим більш відчутною для оточуючих стає завуальована жорстокість.

Позитивна кореляція з циклотимністю ($r=0,69$), збудливістю ($r=0,63$) і екзальтованістю ($r=0,61$) вказує на тісний зв'язок завуальованої жорстокості з неусвідомлюваними процесами, на наявність „енергетичної бази”, яка живить різні види агресії інстинктивною енергією і вказує на можливу небезпеку

виходу цих проявів агресії з-під контролю, причому значно актуалізується механізм проекції.

Позитивна кореляція з фактором G ($r=0,63$) свідчить про те, що негативна установка на людей у вигляді завуальованої жорстокості, була засвоєна досить рано і тепер вона належить до структури Супер-Его і впливає на механізми оцінки і ставлення до інших людей.

Негативна кореляція з фактором F ($r=-0,57$) вказує на те, що завуальована жорстокість виявляється сильніше у тих випадках, коли досліджувані відчують стурбованість, труднощі життя, і навпаки, безтурботність, життєрадісність, товариськість сприяють послабленню завуальованої жорстокості.

Позитивна кореляція з фактором O (схильність до почуття провини, тривожність – самовпевненість) ($r=0,68$) вказує на те, що завуальована жорстокість спрямована не тільки на оточуючих, але й на себе. А при достатньою мірою самовпевненості завуальована жорстокість виявляється меншою мірою, що може вказувати на те, що за завуальованою жорстокістю щодо інших приховується невпевненість у собі, в своїх силах, тобто приховується комплекс недостатності, який і маскується під зовні агресивний стиль поведінки у вигляді завуальованої жорстокості. Крім цього, це може свідчити про досить високу міру агресивності, яка не може бути в силу певних причин спрямована назовні. Таким чином ця агресивна енергія переспрямовується досліджуваними на себе, що певною мірою дозволяє утримувати баланс психічної рівноваги. В ситуації дезадаптації можливий вихід завуальованої жорстокості з-під контролю, перехід її у явну форму, наслідком чого може бути безконтрольне спрямування агресії на інших і на себе. Можна припустити, що формування завуальованої жорстокості визначається функціонуванням цього особистісного фактора, що вимагає подальшого вивчення.

Бурчання є неусвідомлюваним способом негативної оцінки людей і подій, який не підкріплений фактично. Виявлені кореляційні зв'язки за цим фактором наведені у табл. 2.29.

Таблиця 2.29

Величини кореляцій та вірогідність відмінностей за фактором „бурчання”

Фактори	R	p
С	-0,598	0,05
Н	-0,573	0,05
Q4	0,524	0,05
Збудливість	0,622	0,01
Роздратування	0,682	0,01
Образа	0,566	0,05

Бурчання пов'язане з фактором С ($r=-0,60$) і збудливістю ($r=0,62$), що є досить закономірним. Крім того, воно пов'язане з фактором Q4 ($r=0,52$), про що зазначалося вище. Виявлена негативна кореляція бурчання з фактором Н (сміливість – боязкість) ($r=-0,60$), що свідчить про зв'язок бурчання з боязкістю, що досить зрозуміло, оскільки бурчання є наслідком неможливості прямого заподіяння шкоди.

Показник „відкрита жорстокість щодо людей” отримав значущу кореляцію з фактором А ($r=-0,55$, $p=0,05$), що свідчить про компенсаторну, захисну роль фактора А. Ця роль виявляється в тому, що спілкування, висока комунікативна активність сприяє стримуванню агресивних прагнень. Тому блокування спілкування становить для досліджуваних певну загрозу.

Таблиця 2.30

Величини кореляцій та вірогідність відмінностей за фактором
„негативна комунікативна установка”

Фактори	R	p
Збудливість	0,641	0,01
Роздратування	0,689	0,01
Негативізм	0,551	0,05
Індекс ворожості	0,519	0,05
Завуальована жорстокість	0,509	0,05
Відкрита жорстокість	0,898	0,01
Обґрунтований негативізм	0,561	0,05

Загалом дані, наведені у табл. 2.30, свідчать про те, що негативна комунікативна установка отримала позитивні кореляції зі збудливістю ($r=0,64$), роздратуванням ($r=0,69$), що свідчить про зв'язок негативної комунікативної установки зі сферою біологічних спонук і особливостями регуляції внутрішнього психічного стану.

Виявлені значущі кореляції з негативізмом ($r=0,55$), ворожістю ($r=0,52$), завуальованою жорстокістю ($r=0,51$) і обґрунтованим негативізмом ($r=0,56$) вказують на їх тісну взаємозалежність. Названі види реакцій формуються здебільшого під впливом негативної комунікативної установки і є таким чином продуктом дії механізму проєкції.

Отримана висока кореляція з фактором відкритої жорстокості ($r=0,90$) свідчить про те, що негативна комунікативна установка часто виражається у відношенні до інших людей у формі надмірної жорстокості, що слугує фактором ризику, оскільки негативна комунікативна установка відіграє дезадаптивну роль, її наявність може призводити до емоційних зривів, зростання роздратованості, ворожості, що може стати причиною негативних наслідків, зокрема, порушень в міжособистісній сфері, психосоматичних відхилень, соціально небезпечних дій тощо.

У складі значної кількості встановлених зв'язків одним з навантажених факторів, що впливає на агресивну поведінку особистості є збудливість. Цей фактор пов'язаний головним чином з інстинктивними, біологічними спонуканими, з несформованими навичками психічної саморегуляції, з особливостями функціонування нервової системи і переважно визначається біологічними процесами. Особливості прояву збудливості викликали інтерес численних дослідників [45, 60, 61, 64, 99]. Проте проблема і дотепер залишається відкритою і дискусійною. Виявлені кореляційні зв'язки дозволяють стверджувати, що отримана нами система зв'язків збудливості сприятиме поглибленому уявленню про феномен агресії, розробці засобів корекції агресивної поведінки. Виявлені зв'язки показують також, що збудливість пов'язана як з агресивними установками, так і з різними формами агресії, що вказує на її ключовий і провідний характер цієї властивості.

Зв'язок завуальованої жорстокості з низкою особистісних рис, які визначають як свідому, так і нормативно регульовану поведінку, вказує на те, що формування такої установки тісно пов'язується з процесами особистісного розвитку, з процесами виховання та засвоєння сімейних та соціальних норм. З іншого боку, на цю установку впливають фактори, які виражаються збудливістю, що вказує на подвійне джерело формування цієї установки.

Аналіз кореляційних зв'язків дав змогу виокремити чотири взаємопов'язані фактори, які складають ядро кореляційних зв'язків, зокрема, такі як збудливість (біологічно зумовлений компонент агресивної поведінки), завуальована жорстокість до людей (засвоєна на досить ранніх етапах установка, яка відбиває як усвідомлювані, так і несвідомо засвоєні у процесі індивідуального розвитку і виховання ставлення та спрямованість до людей; попередній особистий досвід), негативізм (актуальне ставлення до ситуації, що ґрунтується на неусвідомлюваному особистому досвіді; негативізм є результатом дії двох попередніх факторів, щонайменше, він виникає пізніше цих факторів) і почуття провини (спрямована на себе агресія, яка спочатку спрямовується на інших, але через неможливість безпосереднього вияву

каналізується у внутрішній план і таким чином у почутті провини, поряд з аутоагресивним, закладений потужний гетероагресивний потенціал, що означає, що у випадку спалахів агресії частина агресивної енергії спрямовується на власну особистість, а з іншого боку, при високому рівні почуття провини актуалізуються негативні почуття до оточуючих). Поєднання факторів почуття провини і завуальованої жорстокості вказує на наявність внутрішнього, часто прихованого агресивного імпульсу.

На основі проведеного спостереження нами встановлені наступні ситуативні змінні, які здійснюють суттєвий вплив на рівень агресивної поведінки охоронців - актуальне самовідчуття, самовпевненість, взаємини з співробітниками, керівництвом, соціальний статус в підрозділі, недостатність інформаційного обміну між співробітниками, сімейні негаразди, стан матеріальної забезпеченості тощо.

Таким чином, як доведено емпіричним шляхом, агресія включає чотири взаємопов'язані складові:

- 1) біологічну;
- 2) попередній досвід розвитку і спрямованість життєвих установок;
- 3) актуальне самовідчуття;
- 4) рівень внутрішньої агресії (фантазії, думки, ідеї, витіснені агресивні імпульси тощо).

ВИСНОВКИ

Здійснений у розділі аналіз існуючих у психологічній літературі методів психологічної діагностики агресивної поведінки особистості показав, що теоретико-експериментальні підходи орієнтовані на різні аспекти цієї проблеми. Зазначається, що спосіб обрання інструментальних процедур зумовлюється орієнтацією дослідника на ту чи іншу концептуальну базу (біхевіоризм, фрейдизм, екзистенціалізм тощо).

Змістовний аналіз результатів констатуючого етапу дослідження дозволив встановити підвищену міру емоційно-психологічної напруги, наявність у досліджуваних інколи протилежних тенденцій. Показано, що вибір прямих форм вияву агресії супроводжується високим почуттям провини; високий рівень негативної комунікативної установки до людей корелює із структурними компонентами; достатньо сформований механізм самоконтролю поєднується з інтроверсією, що свідчить про певний вплив захисних механізмів.

Констатовано, що прагнення до значущості і самозбереження внутрішнього світу поєднується у досліджуваних з певною аутоагресивною спрямованістю; прагнення до захисту свого внутрішнього світу від зовнішніх і внутрішніх зазіхань поєднується з орієнтацією останніх на соціум, бажанням отримати позитивний імідж з боку оточення, з прагненням до спілкування тощо. З іншого боку, незадоволеність афіліативної потреби поєднується з періодичною розрядкою агресії назовні або на себе, а також з демонстрацією своєї „всемогутності” і автономності.

Результати кореляційного аналізу дозволили встановити зв'язки досліджуваних форм агресії з низкою особистісних і психодинамічних властивостей. Найтісніші зв'язки форми агресії мають зі збудливістю, емоційною нестійкістю, завуальованою жорстокістю, окремими компонентами негативної комунікативної установки, а також з фактором „замкненість – товариськість”.

Встановлено також позитивний зв'язок агресії з екзальтованістю, фактором „мрійливість – практичність”, інтроверсією – екстраверсією, а також із фрустрацією.

Доводиться, що механізм агресивної поведінки може бути представлений чотирма взаємозв'язаними факторами: збудливістю, завуальованою жорстокістю, негативізмом і почуттям провини.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

- 1 Андросович К. А. Аналіз емпіричного вивчення соціальної адаптації учнів професійно-технічних навчальних закладів [Текст] / К. А. Андросович // Освіта та розвиток обдарованої особистості. 2015. № 5 (36). С. 42-45.
- 2 Андросович К. А. Аналіз результативності програми соціальної адаптації [Текст] / К. А. Андросович // Наука і освіта : наук.-практ. журнал Південного наукового центру НАПН України. Одеса : Південноукраїнський НПУ ім. К. Д. Ушинського. 2014. № 5 (СХХІІ). С. 112–118.
- 3 Андросович К. А. Аналіз сутності та змісту соціальних аспектів адаптації особистості / К. А. Андросович // Зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. «Актуальні тенденції розвитку світової психологічної та педагогічної практики». 26–27 груд. 2014 р. Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2014. С. 39–45.
- 4 Андросович К. А. Особливості соціальної адаптації першокурсників в залежності від соціального статусу [Текст] / К. А. Андросович // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Луганськ : Ноулідж, 2014. № 3 (35). С. 13–18.
- 5 Баранова Н. Психокорекція агресивності та конфліктності у підлітків. Психолог. 2005. № 36. С. 17-24.
- 6 Бафталовська Н. Я. Агресивна поведінка підлітків. Шкільному психологу усе для роботи. 2010. № 6. С. 9–11.
- 7 Безпалько О. В. Соціальна педагогіка та соціальна робота у сучасному освітологічному просторі / О. В. Безпалько // Освітологічний дискурс. 2011. № 1. С. 103-111.
- 8 Басс А., Дарко Е. Опитувальник діагностика стану агресії. URL: <https://vseosvita.ua/library/metodika-diaagnostiki-pokaznikiv-ta-form-agresii-bassadarki-23373.html>

- 9 Бойко І. І. Психологічна адаптація підлітка до нових умов навчання [Текст] / І. І. Бойко // Психологія: зб. наук. пр. К. : НПУ. 1999. Вип. 2. С. 92–96.
- 10 Бовть О. Б. Проблеми психологічної діагностики агресивної поведінки дітей та підлітків. Педагогіка і психологія. 1997. №3. С. 22-28.
- 11 Буренніков Ю. А. Фактори адаптації студентів першого курсу до навчання у вищому технічному навчальному закладі [Текст] / Ю. А. Буренніков, І. В. Хом'юк // Вісник Вінницького політехнічного інституту. – 2007. № 3. С. 93-93.
- 12 Вікова психологія: навч. посібник / О. В. Алпатова. К. : НАУ, 2017. 140 с.
- 13 Дроздов О. Ю. Соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. Чернігів, 2003. 225 с.
- 14 Качмар О. В. Вплив соціального макро- і мікросередовища на прояви агресивності особистості / О. В. Качмар // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії / ред. В. Г. Воронкова. Запоріжжя, 2016. Вип. 66 (2016). С. 183 – 191.
- 15 Качанова Ю. В. Агресивність : аналіз теоретичних підходів / Ю. В. Качанова // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : Соціологія. 2011. Т. 156, Вип. 144. С. 29–32.
- 16 Клочан Ю. В. Педагогічні умови соціальної адаптації учнів професійно-технічного навчального закладу [Текст] : автореф. дис. ... на здоб. наук. ступ. канд. пед. наук / Ю. В. Клочан. Луганськ : 2009. 22 с.
- 17 Кравчук С. Л. Особливості агресивних проявів особистості в залежності від її гендерної ролі / С.Л. Кравчук Психологія: Зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К. 2000. - Вип. 3 (10). С. 87-92.
- 18 Кульчинська О. І. Емоційна та інтелектуальна поведінка. К., 2003. 274 с.

- 19 Левківська Г. П. Адаптація першокурсників в умовах вищого закладу освіти [Текст] : навч. посібн. / Г. П. Левківська, В. Є. Сорочинська, В. С. Штифурак. К. : Либідь, 2008. 128 с.
- 20 Лоренц К. Агрессия: так называемое «зло»: Пер. з нім. : Прогресс; Универс. 1994. 272 с.
- 21 Ляхова І., Учитель О. Використання системного аналізу процесу адаптації студентів-першокурсників [Текст] / І. Ляхова, О. Учитель // Рідна школа. – 2001. № 1. С. 61–63.
- 22 Мамаєв Л. М., Дегтярьова Л. М., Добрик Л. О. Адаптація студентів-випускників ліцею в умовах вузу [Текст] / Л. М. Мамаєв, Л. М. Дегтярьова, Л. О. Добрик // Нові технології навчання : наук.-метод. зб. К., 1996. Вип. 16. С. 82–85.
- 23 Маслоу А. Г. Мотивація і особистість. Євразія, 2009. 143. 179 с.
- 24 Мельниченко А. А. Гендерні особливості прояву агресивної поведінки серед підлітків. Дипломна робота на здобуття освітнього ступеня бакалавра спеціальності «Психологія». Національний авіаційний університет. Київ. 2022. 43 с.
- 25 Мізерна О. О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 педагогічна та вікова психологія / О. О. Мізерна. Київ. 2005. 24 с.
- 26 Подляшаник В. В. Адаптаційний потенціал та професійне здоров'я особистості [Текст] / В. В. Подляшаник // Практична психологія та соціальна робота. 2006. № 12. С. 71–74.
- 27 Розов В. Методики оцінки і самооцінки адаптивних індивідуально-психологічних властивостей особистості [Текст] / В. Розов // Практична психологія та соціальна робота. 2007. № 7. С. 14–16.
- 28 Саханюк С. Тренінг соціальної адаптації першокласників [Текст] / С. Саханюк // Практична психологія та соціальна робота. 2005. № 2. С. 91–99.

29 Скрипник В. Особливості перебігу та самосприйняття соціально-психологічної адаптації студентів-першокурсників [Текст] / В. Скрипник // Психологія і суспільство. 2005. № 2. С. 87–93.

30 Трофимчук В. В. Теоретичний аналіз феномену «агресивність особистості». Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць. № 1 (13). 2018. С. 184-188.

31 Цап Н. М. Агресивність дитини: за і проти / Н. М. Цап // Практична психологія та соціальна робота. 1999. №6. С. 12–13.

32 Цільмак О. М. Психологічні детермінанти прояву агресії / О. М. Цільмак // Наука і освіта : наук.-практ. журнал. 2005. № 1-2. С. 38-41.

33 Чолаку А. І. Соціально-педагогічна робота з профілактики агресивності учнів молодшого підліткового віку : автореф. дип. роботи на здобуття освітнього ступеня «магістр»: спец. 231 «Соціальна робота» / А. І. Чолаку , ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв. 2020. 17 с.

34 Шкарлатюк К. І. Агресія та здатність до прогнозування в підлітковому віці. Психологічні перспективи. Вип. 17. Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2010. С. 273–280.

35 Шугурова Т. Л. Психологічний інструментарій для діагностики адаптованості студентського юнацтва [Текст] / Т. Л. Шугурова; ред. кол. : С. Д. Максименко (гол. ред.) та ін. // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2012. Т. VII : Екологічна психологія. Вип. 30. С. 445–454.

36 Шугурова Т. Л. Соціалізація та адаптація особистості в умовах сучасного суспільства [Текст] / Т. Л. Шугурова; за ред. Н. Є. Завацької // Психологія культурно-дозвілєвої діяльності як чинника соціалізації особистості: монографія. Луганськ : Ноулідж, 2014. С. 6–13.

37 Янцур М. С. Професійна психодіагностика : практикум [Текст] / М. С. Янцур. К. : МПУ ДЦЗ, МОУ РДПІ, 1995. 158 с.

38 Androsovykh Ksenya. Analysis of social adaptation depending on the psychic states of vocational school first-year students [Text] / Ksenya Androsovykh

// British Journal of Science, Education and Culture. 2014. No. 1. (5) (January-June). Vol. V. «London University Press». London, 2014. P. 542–547 (Proceedings of the Journal are located in the Databases Scopus).

39 Aarons G. A., Green A. E., Palinkas L. A., Self-Brown S., Whitaker D. J., Lutzker J. R., Chaffin, M. J. Dynamic adaptation process to implement an evidence-based child maltreatment intervention. *Implementation Science*. 2012. № 7(1). doi:10.1186/1748-5908-7-32

40 Barkley R. A., Edwards G. H. & Robin A. L. Defiant teens. A clinicians manual for assessment and family intervention. New York: Guilford. 1999.

41 Berkowitz L. Simple views of aggression // *American Scientist*. 1969.

42 Burns E. C., Martin A. J. & Collie R. J. Adaptability, personal best (PB) goals setting, and gains in students' academic outcomes: A longitudinal examination from a social cognitive perspective. *Contemporary Educational Psychology*. 2018. № 53. P. 57-72. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cedpsych.2018.02.001>

43 Diener E., Lucas R. E. & Scollon C. N. Beyond the hedonic treadmill: Revising the adaptation theory of well-being. *American Psychologist*. 2006. № 61(4). P. 305-314. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.61.4.305>

44 Dustman P. A continuum of approaches toward developing culturally focused prevention interventions: From adaptation to grounding. *The Journal of Primary Prevention*. 2014. № 35(2). P. 103–112. doi:10.1007/s10935-013-0334-z

45 Estell D. B., Farmer T. W., Irvin M. J., Thompson J. H., Hutchins B. C. & McDonough E. M. Patterns of middle school adjustment and ninth grade adaptation of rural African American youth: Grades and substance use. *Journal of Youth and Adolescence*. 2007. № 36(4), 477–487. <https://doi.org/10.1007/s10964-007-9167-5>

46 Hartmann H. Ego psychology and the Problem of adaptation. NY., 1958.

47 Holliman A. J., Waldeck D., Jay B., Murphy S., Atkinson E., Collie R. J. & Martin A. J. Adaptability and social support: Examining links with psychological wellbeing among UK students and nonstudents. *Frontiers in*

Psychology: Educational Psychology. 2021.
<https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2021.636520>

48 Holliman A. J., Collie R. J. & Martin A. J. Adaptability and academic development. In S. Hupp & J. D. Jewell (Eds.), *The Encyclopedia of Child and Adolescent Development*. JohnWiley & Sons, Inc. 2020. doi: 10.1002/9781119171492.wecad420

49 Kendziora K., Osher D. & Weissberg R. Promoting children's and adolescents' social and emotional development: District adaptations of a theory of action. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*. 2016.

50 Kumpfer K. L., Magalhaes C., Xie J. & Kanse S. Cultural and gender adaptations of evidence-based family interventions. In M. J. van Ryzin K. L. Kumpfer G. M. Fosco & M. T. Greenberg (Eds.), *Familybased prevention programs for children and adolescents: Theory, research, and large-scale dissemination*. 2016. New York, NY: Psychology Press. P. 256–281.

51 Li H. The related research of emotional intelligence, self-esteem and social adaptation of left- behind junior middle-school students (Master's thesis). Guangxi University, Guangxi, China. 2015.

52 LePine J. A., Colquitt J. A. & Erez A. Adaptability to changing task contexts: Effects of general cognitive ability, conscientiousness, and openness to experience. *Personnel Psychology*. 2000. № 53. P. 563–593. doi:10.1111/j.1744-6570.2000.tb00214.x

53 Martin A. J., Nejad H. G., Colmar S., Liem G. A. D. & Collie R. J. (2015). The role of adaptability in promoting control and reducing failure dynamics: A mediation model. *Learning and Individual Differences*, 38, 36-43. <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2015.02.004>

54 Martin A. J., Nejad H. G, Colmar S. & Liem G. A. D. Adaptability: Conceptual and empirical perspectives on responses to change, novelty and uncertainty. *Australian Journal of Guidance and Counselling*. 2012. № 22. P. 58-81. <https://doi.org/10.1017/jgc.2012.8>

- 55 Martin A. J., Nejad H. G., Colmar S. & Liem G. A. D. Adaptability: How students' responses to uncertainty and novelty predict their academic and non-academic outcomes. *Journal of Educational Psychology*. 2013. № 105. P. 728-746. <https://doi.org/10.1037/a0032794>
- 56 Miles D. R., Carey G. Genetic and environmental architecture of human aggression // *J. Pers. Soc. Psychol.* 1997. V. 72. N 1. P. 207–217.
- 57 Schwarzer R. Self-efficacy in the adaption and maintenance of health behaviors: theoretical approaches and a new model [Text] // *Self-efficacy : Thought Control of Action*. Washington. 1992. P. 217–245.
- 58 Schwarzer R., Fuchs R. Changing risk behaviors and adopting health behaviors: The role of self-efficacy beliefs [Text] / Ed. by A. Bandura // *Selfefficacy in changing societies*. Cambridge. 1995. P. 259–288.
- 59 Selye Hans. *The Story of the Adaptation Syndrome*. Montreal. 1952.
- 60 Stirman S. W., Miller C. J., Toder K. & Calloway A. Development of a framework and coding system for modifications and adaptations of evidence-based interventions. *Implementation Science*. 2013. № 8 (1). doi:10.1186/1748-5908-8-65
- 61 Sundell K., Beelmann A., Hasson H. & von Thiele Schwartz U. Novel programs, international adoptions, or contextual adaptations? Meta-analytical results from German and Swedish intervention research. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*. 2016.
- 62 Terziev V. Studying different aspects of social adaptation. *Social Science Research Network*. 2017. № 9. P. 1352–1361.
- 63 Tomás J. M., Gutiérrez M., Pastor A. M. & Sancho P. Perceived social support, school adaptation and adolescents' subjective well-being. *Child Indicators Research*. 2020. № 13. P. 1597–1617. <https://doi.org/10.1007/s12187-020-09717-9>
- 64 Zhang D., Cui Y., Zhou Y., Cai M. & Liu H. The role of school adaptation and self-concept in influencing Chinese high school students' growth in math achievement. *Frontiers in Psychology*. 2018. № 9. P. 1–11. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.02356>

65 Zhou M. & Lin W. Adaptability and life satisfaction: The moderating role of social support. *Frontiers in Psychology*. 2016. № 7. P. 1134. doi: 10.3389/fpsyg.2016.01134